ભૂગોળ

(ગુજરાતી ચોથા ધોરણ માટે.)

પ્રકાશક: બુકસેલર બેચર મેઘજી,
રાજકોટ (કાઠીયાવાડ).

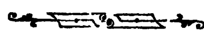
લખનાર,
હિ. ગ. અંજારિયા.

ફ્રેઈટ પ્રીન્ટીંગ પ્રેસ.

૧૯૧૫.

ભૂગોળ

ગુજરાતી ચોથા ધોરણ માટે.

લખનાર

હિમ્મતલાલ ગણેશજી અંજારિયા

એમ એ એલએલ બી.

ગોંડળના વાર્તારૂપ ઇતિહાસ તથા મુંબઇનાં
ત્રીજાં ધોરણની ભૂગોળના લેખક,

તથા

કાવ્ય માધુર્ય, સંગીત મંજરી અને મધુબિન્દુ
તૈયાર કરનાર

પ્રગટ કરનાર—બુકસેલર બેચર મેઘજી
રાજકોટ-પરા
રાજકોટ—કાઠિયાવાડ.

"ધી કોર્ટ પ્રીન્ટીંગ પ્રેસ"માં માણેકજી જીવનજી તવરીઆએ
નં૦ ૧) પારસી બજાર સ્ટ્રીટ, કોટ મુંબઇ,
મધ્યે છાપ્યું છે.

સંવત ૧૯૭૧ ઇસ્વી સન ૧૯૧૫.

કિમ્મત છ આના.

પ્રસ્તાવના.

ભૂગોળ શીખવાની ખરી પદ્ધતિ તો એજ છે કે શીખનારાઓ પાસે પુસ્તક ન જ હોવુ જોઇએ—માત્ર નકશા જ જોઇએ. પરંતુ એકલા નકશાથી ચલાવી શકે તેવા શિક્ષકો અગ્રેજી નિશાળોમા પણુ હજી માલમ પડતા નથી, ત્યારે કગાળ પગારવાળી ગુજરાતી નિશાળોમા તો તે ક્યાથી જ માલમ પડે? એટલે ભૂગોળના પુસ્તક વગર ચાલે તેવુ નથી સરકારી કેળવણી ખાતાએ પણુ તે જરૂર સ્વીકારી છે પરંતુ ખાતા તરફથી બહાર પડેલા પુસ્તકમા નકશાઓનો તો તદ્દન અભાવ છે ભૂગોળનુ જ્ઞાન નકશા વગર અપાય જ નહિ, ભૂગોળના પુસ્તકમા નકશાઓ હોવા જ જોઇએ, એ સત્ય સર્વત્ર સ્વીકારાયેલુ હોવા છતા, ગુજરાતીમા તેવા પુસ્તક નહિ હોવાને લીધે આ સાહસ વહોર્યુ છે. મુબઇના ત્રીજા ધોરણુ માટે તો એક પુસ્તક હતુ જ નહિ, પરંતુ ગુજરાતના ચોથા ધોરણુ માટે પુસ્તક નથી એમ નથી, છે, અને તે વિગતથી ભરપૂર પણુ છે છતા તેમા નકશા નહિ હોવાને લીધે આદર્શરૂપ પુસ્તક એક નથી એમ કહી શકાશે તે ખોટ પૂરી પાડવાના વિચારથી આ પુસ્તક તૈયાર કરવામા આવ્યુ છે સરકારી કેળવણી ખાતુ યોગ્યાયોગ્યતાનો વિચાર કરી પુસ્તકને શાળાઓમા ચલાવવા જેટલી લાયકાતવાળુ સ્વીકારશે તો લેખકનો મનોરથ કાઇક અશે સિદ્ધ થયો ગણાશે.

આ ભૂગોળપોથીમા વિગત ઝાઝી માલમ નહિ પડે વિગતની પૂર્ણતાથી તત્ર-પોથી (ટેક્સ્ટ બુક)ની કિમ્મત કરવાના કરતા, તે વિષયના જ્ઞાન માટે મોહ ઉત્પન્ન કરવો, અને તે મોહ વધતો જાય તેવી રસિક હકીકત વાચક આગળ રજુ કરવી એ તન્ત્રપોથી માટે વધારે જરૂરનુ ગણુવું જોઇએ તે જરૂર ધ્યાનમા રાખી આ પોથી માત્ર છોકરાઓને સ્મૃતિને સાહાય્યરૂપ થાય એટલુજ ધ્યાનમા રાખવામા આવ્યુ છે. શિક્ષકે તો વિગતવાળા બીજા ઘણા પુસ્તકોમાથી માહેતી મેળવવી જોઇએ. તેટલું છતા, થોડીક યાદીરૂપ વિગત આપવા જેટલો વિસ્તાર કરવામા તો આવ્યો છે. એટલે આશા છે કે જોઇતી વિગત થોડી ઘણી તો મળી શકશે

ચોથું ધોરણ પૂરૂ કરનારા વિદ્યાર્થીઓનુ ભૂગોળનુ જ્ઞાન કેટલું હોવુ જોઇએ તે અન્યત્ર લખેલુ જરા ફેર કરી આહિં ઉતારવામાં આવ્યુ છે કેટલાંક પુસ્તકોમાં ન માલમ પડે તેવુ પણ કાંઇક આ પુસ્તકમાં દાખલ કરવામા આવ્યું છે તેનો ખુલાસો આ ઉતારાથી મળી જશે એમ માનું છું.

૧. પોતે રહે છે એ તાલુકો, જીલ્લો, કે સસ્થાન, અને વિભાગ કેવડો મોટો છે? તેનુ ઇલાકામા, હિન્દુસ્થાનમા, અને પૃથ્વીમા સ્થાન ક્યા છે? ઇલાકો એટલે શુ? તાલુકાના મામલતદાર, જીલ્લાના કલેક્ટર, સસ્થાનના રાજા, અને વિભાગના કમીશનર, તથા ઇલાકાના ગર્વનર ક્યા રહે છે? તે રાજ્યમા કે ઇલાકામા ક્યા ક્યા મોટાં શહેરો આવેલા છે, અને તે વિદ્યાર્થીના ગામથી કેટલે દૂર અને કઇ દિશામાં છે?

૨. પોતાના તાલુકા, કે રાજ્યની અને આખા ઇલાકાની જમીન કેવી છે? ઉચી નીચી ક્યા છે? પર્વત, નદી, દરિયા કિનારો, હવા પાણી વિષે જાણવા જેવુ શુ છે? પર્વત, મોટી નદી, કે દરિયાથી આબોહવા ઉપર અને તે બધાથી લોકોની તબીયત, રીતભાત અને સામાન્ય રહેણી કરણી પર કેવી અસર થાય છે?

૩. તાલુકા, રાજ્ય તથા ઇલાકાની વસ્તી કેવી છે? તેમા બોલાતી ભાષા કઇ કઈ છે? બદર કે રેલ રસ્તે ચાલતો પરદેશ સાથેનો તથા સ્થાનિક વેપાર, ઉપજ, ઉદ્યોગ, સ્થાનિક હુન્નર કારીગરી, કારખાના વગેરે કેવા કેવા છે? લોકોનાં ગુજરાનના સાધનો ક્યા ક્યા છે? લોકો ધર્મ ક્યા ક્યા પાળે છે? અને કેળવણી સબધે તેમની સ્થિતિ કેવી છે?

૪. વિભાગ, તથા ઇલાકામા દોડતી રેલ ગાડીઓ કઈ કઇ છે? મોટા મોટા શહેરોએ જવા માટે કઇ કઇ લાઈન કામની છે? મોટી મોટી સડકો. ઇલાકામા જાણવા લાયક સ્થળો, જાત્રાના અને હવા ખાવાનાં ઠેકાણા, ટપાલ તાર વગેરેની ગોઠવણ, વગેરે સબધે સારૂ જ્ઞાન. દરિયા કિનારો હોય તો મોટા મોટા બદરો ક્યા ક્યા છે?

૫. વિદ્યાર્થીઓ દેશી રાજ્યમા રહેતા હોય તો દેશી રાજ્યનુ, તથા સરકારી ખાલસા મુલકમા રહેતા હોય, તો મુબઇ ઇલાકાનુ રાજ્ય

બધારણ કેવું છે ? સ્વતંત્ર રાજ્ય, દેશી રાજ્ય, અને સરકારી ખાલસા મુલકમા શો ફેર છે? અગ્રેજી ખાલસા મુલકમાં મોટાં શહેરોમાં મ્યુનિસિપાલિટિ અમુક અંશે સ્થાનિક સ્વરાજ્ય ભોગવે છે તે શુ હશે? લોકો પોતાના ગામની સુધારણા માટે શુ શુ કરી શકે? ગામના વતની તરીકે, શહેરી તરીકે, અને સરકારની વફાદાર રૈયત તરીકે શી શી ફરજો અદા કરવી જોઇએ?

૬. રાજ્યની કે વિભાગની અને આખા ઇલાકાની પૂર્વની સ્થિતિ, તેનો કાઇક ઇતિહાસ, થયેલા અને થતા જતા સુધારા વધારા, ભૂતકાળના જ્ઞાનથી વર્તમાન અને ભવિષ્ય સ્થિતિનો કંઇક ખ્યાલ. આ વિષે આછી આછી, ઉપર ઉપરની, પણ મોટા થાય ત્યારે વધારે જાણવાની ઉત્કંઠા જાગૃત કરે તેવી સમજ.

૭. મુંબાઇ ઇલાકા વિષે જે સામાન્ય જ્ઞાનની વાત કરી છે તેવુ જ-પણ જરા ઓછી વિગતવાળુ—હિન્દુસ્થાન વિષે જ્ઞાન

૮. હિન્દુસ્થાનમા રાજ્ય કરનારા અગ્રેજો કયાના રહીશ છે? તેમનો દેશ ઇંગ્લાડ કયા છે? હિન્દુસ્થાન એશિયા ખડમા છે, ઇંગ્લાડ યુરોપ ખડમા છે, તે ખડો વિષે સહેજ પિછાન, અગ્રેજોનો દેશ અને અગ્રેજ લોકો, તેમનુ રાજ્યબંધારણ, તેમના હુન્નર ઉદ્યાગ, તેમનું કળા કોશલ્યમા અગ્રસ્થાન વગેરે વિષે સામાન્ય જ્ઞાન

ચોથુ ધારણ પૂરૂ કરનાર વિદ્યાર્થી ઉપર કહેલી બાબતો જાણે એટલે ભૂગોળ સબધે સારૂ જ્ઞાન મળ્યુ એમ કહી શકાશે.

ઘણી વાર શિક્ષકો તરફથી પૂછવામા આવે છે કે ધારણમા સામાન્ય જ્ઞાન—સાધારણ પિછાન—એવુ લખવામા આવ્યુ હોય છે, અને પ્રચલિત તન્ત્રપોથીમા વિગત વધારે હોય છે, ત્યારે કેટલુ શીખવવુ? બધુ શીખવવાનુ બને નહિ, અને થોડુ મૂકી દેવાય તો પરીક્ષાની કસોટીમા સોસવુ પડે, ત્યારે કરવુ શું! આ પ્રશ્ન અને શંકાના સમાધાન તરીકે આ પોથી રજુ કરવામા આવે છે.

છેવટે, રા. ઝવેરભાઇ બકોરભાઇ તથા રા. જટાશકર પરમાનન્દે એક રીતની, અને બુકસેલર ઠક્કર બેચર મેઘજીએ બીજી રીતની મદદ

આપવા માટે તે બધાનો ઉપકાર માની, ભૂગોળના શિક્ષકે ધ્યાનમા રાખવા જેવી બેએક સૂચનાઓ આપી પ્રસ્તાવના પૂરી કરૂં છુ. આમાથી થોડીક સૂચના મુંબઈના ત્રીજા ધોરણ માટેની પોથીમા આપવામા આવી હતી તે ફરી આપી છે અને બીજી 'ભૂગોળના પદાર્થ પાઠો' નામના પુસ્તકમાથી આપવામા આવી છે. ભૂગોળ કેમ શીખવવી તથા શા માટે શીખવવી એ ઉપર કહેલા પુસ્તકમા વિગતથી કહેવામા આવ્યુ છે. આશા છે કે થોડા વખતમા તે બહાર પડશે, ત્યારે, જીજ્ઞાસુ શિક્ષકોએ તે જોઇ લેવા કૃપા કરવી

૧ પુસ્તકમા આપેલી હકીકત પોપટ પેઠે મોઢે બોલી જાય એટલે શિક્ષણ મળી ગયુ એમ સમજવાની ભૂલ ઘણાખરા શિક્ષક કરે છે એકે વિષયમા તેવુ જ્ઞાન ખરૂ જ્ઞાન ગણુતુ નથી–ભૂગોળમા તો નહિજ માટે આ અંથિકામા આપેલા શબ્દો મોઢે કરાવવાનુ ખોટુ પગલુ કદી ભરતા નહિ

૨ પુસ્તક તો સ્મૃતિને મદદ રૂપ થાય એટલા માટે છે. પહેલી વાર શીખવતી વખતે કે નવુ જ્ઞાન આપતી વખતે પુસ્તકના ઉપયોગની જરૂર નથી જે શીખવવુ હોય તેની વાત પહેલા કહેવી–બને તો તો તે તે વસ્તુ કે જગા પ્રત્યક્ષ બતાવવીજ જોઇએ અને તેમ કર્યા પછી, વિષય બરાબર પાકો સમજી જવાય અને તેયાર થઈ જાય ત્યાર પછીજ, પુસ્તકનુ વાચન શરૂ કરવુ

૩ ભૂગોળમા સ્થાન કે સ્થળનુ એકે નામ, તેની સાથે કાઇ પણ સબધ જોડયા વિના દેવુ જ નહિ તે સ્થળ કે સ્થાનની સાથે કાઇ પણ હકીકત, કે બનાવ, કે માણસનો સબધ, કે તેવુ કાઇ જોડી દઇનેજ છોકરાઓને તે નામ આપવુ

૪. નકશાનો ઉપયોગ બને તેટલો વધારે કરો પણ પહેલા નકશાની સમજ બરાબર આપવાનુ ધ્યાનમા રાખવુ. ભૂગોળના દરેક પાઠને વખતે નકશો પાસેજ રાખવો.

૫. છોકરા સંચા નથી, બોલતા વાજા નથી, પણ જીવતં ચેતનવાળા ભવિષ્યના મહાજનો છે એ ધ્યાનમા રાખો. તેમની બુદ્ધિને

વિકસાવવાનું તમારૂ કામ છે, તેમની બુદ્ધિને અમુક વાતો મોઢે કરાવી તેમાજ રોકી રાખી, કુંઠિત અને મર્યાદિત કરવાનું નહિં. આ વસ્તુસ્થિતિ સમજવાની તાકાત આપણા શિક્ષકોમાં વધતી જાય તેવા પગલાં તમે પોતેજ લેતા થાઓ

૬. મુલક મુલકની પેદાશ મોઢે કરાવવાના કરતાં "પેદાશનું પ્રદર્શન" નાના સ્વરૂપમા રાખવામાં આવે તો ઘણુ સારૂ એક દેશ માટે એક કાર્ડ અને નાની પેટી, તે કાર્ડ ઉપર તે દેશ તથા તેમાની પેદાશનુ નામ, અને તે પેટીમાં તે તે વસ્તુ જે ભાગમા જે વસ્તુ જાણુવા લાયક થતી હોય તે મેળવીને આ પ્રદર્શન તૈયાર કરવાનુ ધ્યાનમા રાખવુ

૭ એ ખાસ યાદ રાખો કે પ્રત્યક્ષ વસ્તુના દર્શનથી પહેલુ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનજ આપો. પ્રત્યક્ષ અવલોકનથીજ શરૂઆત કરો, વિદ્યાર્થીની આસપાસનો મુલક, અને તેમના અનુભવમા આવતી હોય તે તે વિગતનુ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન મેળવ્યા પછીજ, તે મારફતજ વધારે જ્ઞાન મેળવે તેવી યોજના કરો

૮. ભૂગોળના શિક્ષણુમાં અભ્યાસનો ક્રમ ગોઠવવામા યોગ્યતા રાખો પહેલા પાણી અને જમીનની વ્યાખ્યાઓ મોઢે કરાવવાનીજ પદ્ધતિ ચાલુ છે તે ખોટી છે છોકરાઓ જે જે જોઇ શકે, હમેશ જોતા હોય, તેવી વાતોથી શરૂઆત કરી, તે તે વ્યાખ્યા સમજાવી, પછી ક્રમે ક્રમે આગળ વધો પહેલા વર્ગનો ઓરડો, પછી નિશાળ, પછી ઘર, શેરી, ગામ, ગામનુ પાદર, ગામની સીમ, મહાલ, તાલુકો એમ ક્રમે ક્રમે શીખવતા જાઓ.

૯. ભૂગોળના શિક્ષણુમા 'પર્યટન'—આસપાસના ભાગોમા સફર કરવી—એ ખાસ જરૂરનુ છે. શિક્ષણુની શરૂઆત પર્યટનથી કરો-પછી તેના નમુના બનાવો—અને ત્યાર પછીજ નકશો શરૂ કરો પર્યટન અને નમુના એ પહેલા પગથીયા ભૂલી ન જાઓ—તે તરફ ઉદાસીન ન રહો.

૧૦. નકશાઓ બને ત્યા સુધી રૂપરેખાવાળા--અગર ઘણીજ થોડી વિગતવાળા રાખો શિક્ષક પોતે કાળા પાટીયાપર હદ રેખા દોરી નકશો

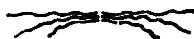
કાઢે અને પછી છોકરાઓ શીખેલી વિગત પોતાની મેળે તેમા લખે એ પદ્ધતિ પસદ કરવા લાયક છે એ ધ્યાનમા રાખો

નકશાઓનો સદુપયોગ કરો, તન્ત્રપોથીને સ્મૃતિપોથી ન બનાવો, ભૂગોળનો પાઠ આપના પહેલા તમે પોતે અનેક વિગતોવાળા પુસ્તકો વાચી તૈયાર થાઓ એ જરૂરની સૂચના લક્ષમા રાખો.

હિ. ગ. અંજારિયા.

ઓગસ્ટ ૧૯૧૫

ચોથા ધોરણ માટે ભૂગોળ.

પ્રકરણ ૧ લું.

મુંબઇ બેટ.

ઇતિહાસ, પ્રાકૃતિક વર્ણન વગેરે.

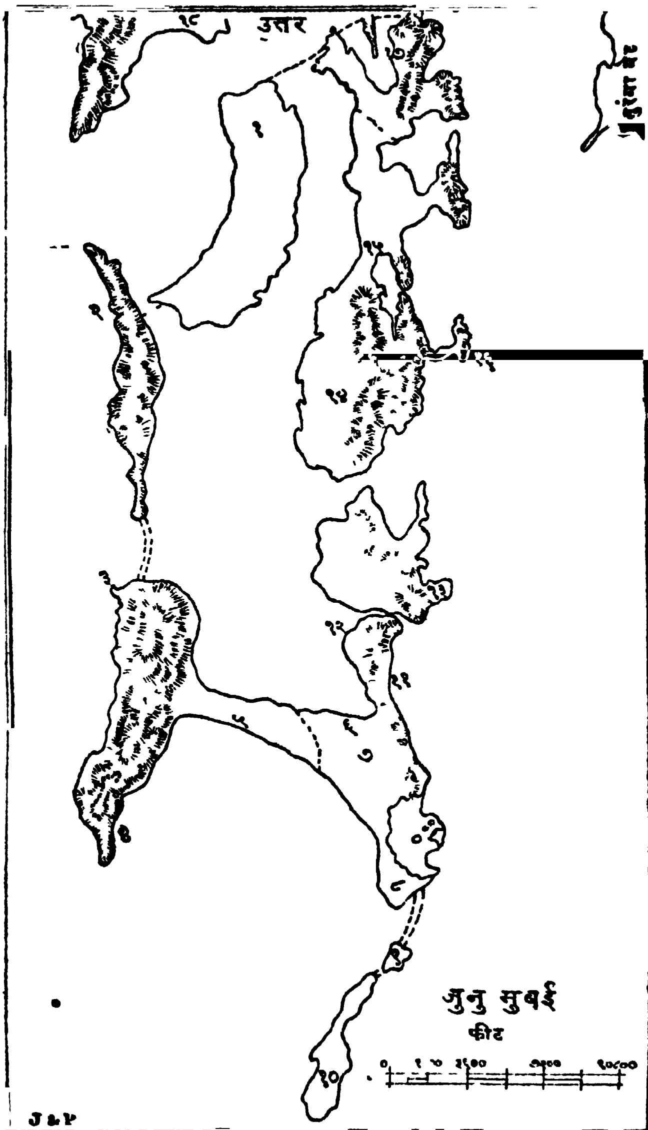
મુંબઇ ઇલાકો હિંદુસ્થાનમા છે, અને મુંબઇ બેટ મુંબઇ ઇલાકાનો ભાગ છે, એ તો તમે શીખ્યા છો મુંબઇ ઇલાકાના પશ્ચિમ કિનારાના લગભગ મધ્યમા, પહેલા નાના નાના બેટો હતા, તે બધાને જોડી દેવાથી મુબઈ બેટ બન્યો છે, એ પણ તમે હવે જાણ્યુ છે. મુબઇ બેટ હવે બેટ નથી રહ્યો, પણ દ્વીપકલ્પ થયો છે, સાષ્ટીની સાથે તે જોડાઇ ગયો છે, એ પણ તમને કહેવામાં આવ્યુ છે. બીજે પાને મુબઇ બેટ અને સાષ્ટી બેટનો નકશો છે તે જુઓ. એ બને મળી એક બેટ જ હવે ગણાવો જોઇએ મુબઇ તો હવે દ્વીપકલ્પ જ ગણવો જોઇએ.

મુંબઇ બેટને સાષ્ટીના ગામ વાંદરાની સાથે જોડનારો લેડી જમશેદજી બ્રિજ તમે જોયો હશે વાંદરાની ખાડી ઉપર તે પૂલ બાધવામા આવ્યો છે. શીવથી કુરલા જતા તો હવે પાણી ઓળગવુ પણ નથી પડતુ ત્યા તો જમીન જ થઇ ગઈ છે તે જમીન મુંબઇ અને સાષ્ટી બનેને જોડે છે મુંબઈ અને સાષ્ટી એ બે મોટા જમીનના ભાગને જોડનારી જમીનની જે લાબી પટ્ટી છે તેને ‘ સયોગી ભૂમિ ’ કહેવાય જમીનના બે મોટા ભાગો જોડનારી જમીનની જે નાની પટ્ટી તે ‘ સયોગી ભૂમિ ’ સયોગી=જોડનારી, ભૂમિ=જમીન.

આ મુંબઈ બેટ પહેલા એક બેટ ન હતો, પણ નાના નાના સાત ટાપુ હતા. ૩ જા પાનાપર જુના મુંબઇના નકશામા જુઓ—તેમાં સાતે ટાપુ ગણી કાઢો. તે ટાપુઓમા ન૦ ૧ જેમા લખ્યો છે તે, મહિકાવતીના નામે પ્રખ્યાત હતો તે પણ વાત તમે શીખી ગયા છો. તે ભાગમાં તથા

મુંબઈ અને સાષ્ટી

વસઈ
ભાઈંદર
સાષ્ટી
થાણા
મલાડ
ભાંડુપ
વેસાવા
અંધેરી
કુર્લા
ટ્રોમ્બે
ધારાપુરી
કલ્યાણ
પનવેલ
કોલાબા જિલ્લો
કરંજા બંદર

उत्तर
जुनु मुंबई
फीट

જેમા ન ૦ ૧૭ છે તેમાં પહેલાં દખ્ખણ કે દક્ષિણના રાજાઓનુ રાજ્ય હતુ. તેઓ હિન્દુ રાજાઓ હતા. પછી મુસલમાનોએ તે ભાગો જીતી લીધા અને ગુજરાતના સુલતાનોને હસ્તક તે ભાગો ઘણો વખત રહ્યા. મુસલમાનો પાસેથી ફીરંગી એટલે પોર્ટુગીઝ લોકોએ પડાવી લીધા, અને પછી અંગ્રેજોના હાથમા તે આવ્યા એ પણ તમે જાણ્યુ છે. અંગ્રેજોના વખતમા તે ટાપુઓ સુધરવા લાગ્યા; વચ્ચેનો દરિયો પણ પુરાતો ગયો.

મુંબઇની પૂર્વ તરફ દરિયાનો જે ભાગ જમીનમા ઘૂસી ગયો છે તેને મુંબઈનુ બારૂ કહે છે. મુંબઈ–સાષ્ટીના નકશામા જોશો તો માલૂમ પડશે કે જમીનના મોટા ભાગ અને મુંબઇ બેટની વચ્ચે પાણી આવી ગયુ છે. પશ્ચિમ તરફ મુંબઇ બેટનો ભાગ આવી જવાથી પવનનુ જોસ નરમ પડી જાય અને તેથી દરિયો શાન્ત રહે. દરિયાનો જે ભાગ આવી રીતે ઘૂસી ગયો છે તે ઘણો શાન્ત અને ઉડો હોવાથી મુબઈનુ બદર ઘણુ સહીસલામત ગણાય છે તેથી પરદેશથી વહાણો આગબોટો લાવવાનુ ત્યાં વધારે અનૂકુળ પડે છે. તેનો ઉપયોગ થવાથી વેપાર વધવા લાગ્યો, વસ્તી પણ વધવા લાગી, અને મુબઇ આજે આખા હિન્દુસ્થાનમા પહેલા નબરનુ બદર અને શહેર બની ગયુ દેશ દેશના લોકો પોતાનો માલ અહિ ઘણી સહેલાઇથી લાવી શકયા. માલ અહિ આવવા લાગ્યો એટલે બીજાં શહેરો સાથે સંબધ વધતો ચાલ્યો હમણા મુબઈથી મદ્રાસ, દીલ્હી, કલકત્તા, એમ સીધી રેલો જાય છે, સીલોન, બ્રહ્મદેશ એમ આગબોટો જાય છે અને તેથી આખા હિન્દુસ્થાન સાથે મુબઇ જોડાઇ ગયેલ છે (રેલ્વે બતાવનાર નકશો જુઓ). પરદેશની આગબોટો અહિ ભરાય છે એટલે હિન્દુસ્થાનમાથી બહાર જતા માલમાથી ઘણોખરો બધા માલ અહિજ આવે છે તે માલની આવજા થવા સાથે મજુરો, મુકાદમો, વેપારીઓ, અને એ બધાંની વ્યવસ્થા કરનારી ઓફિસો અને પેઢીઓ એ બધુ અહીં વધવા લાગ્યુ. રેલગાડીઓની ગુડસ અને બદૂર પરથી સ્ટીમરો જોવાથી તમે જાણી શકશો કે કેટલો બધો માલ બહાર ગામથી આવે છે–પરદેશ ચઢે છે અને પરદેશથી આવે છે! કોલાબા ઉપરની રૂની

વધારો જ જોશો તો છક થઇ જશો! તે બધુ રૂ પરદેશ જાય છે અને તેનાં કપડાં વણાઇ આપણે ત્યાં આવે છે! તેમ જ બીઆં, ચામડા, શણ, વગેરે ઘણી ચીજો અહિંથી જાય છે અને બીઆના તેલ, ચામડાંના જોડા, શણનાં ગુણપાટ વગેરે બની પાછાં આવે છે! પણ જતા અને આવતા માલની કિંમતનો તફાવત તમે જાણો છો? તેવુ થાય છે તેનુ કારણ એ જ કે પરદેશના લોકો હુન્નર કારીગરીમા બહુ ચઢીઆતા છે. બુદ્ધિમાં અને જોરમા ચઢીઆતા હોય તે જ બધો લાભ લઇ શકે છે એ તમારે જાણવુ જોઇએ. અંગ્રેજ સરકાર હિન્દીઓની બુદ્ધિ અને શકિત ખીલવવા માટે હમેશાં પ્રયાસ કરે છે, અને તેથી દરેક છોકરે ક્ષણ પ્રતિક્ષણ અગ્રેજ સરકારનો ઉપકાર માની તેમના પ્રયાસોમા બનતી મદદ કરવી જોઇએ.

મુબઇ વસ્તીમા અને વેપારમા હિન્દુસ્થાનનુ મોટામા મોટુ શહેર-બદર છે. તેની આસપાસ દરિયો હોવાથી હવા સમશીતોષ્ણ રહે છે, અને જમીન પણ લગભગ સપાટ જેવી જ છે જૂજ જૂજ ટેકરીઓ છે, અને જે જગાએ પહેલા દરીયો ઘૂસી આવતો તે રોકી દેવાથી જે જમીન કરી છે તે જગા કઇંક નીચી છે—પણ એકદરે મુબઇની જમીન સીધી અને સપાટ કહેવાય તેવી જ છે. મૂળથીજ નાના નાના, નીચા, ટાપુઓ હોવાથી નદીનો તો સભવ જ હોય નહિ. તળાવો થોડા ઘણા હતા અને પાણી માટે કુવાઓ હતા, પણ હવે મુબઇથી દૂર ત્રણેક મોટા તળાવો કરી ત્યાથી પીવાનુ પાણી નળ વાટે લાવવામા આવે છે, એટલે કુવાની જરૂર રહી નથી. વપરાશ કમી થતાં, કુવાઓ પૂરી દેવામા આવે છે. તળાવોમાથી કેટલાક પૂરી દેવાયા છે, રહેલા પૂરી દેવાશે એવો સંભવ છે.

મુબઇમા પહેલા માત્ર કોટના ભાગમા વસ્તી હતી ફરતો કિલ્લો હતો, તેને જે દરવાજા હતા તેમાંથી માત્ર એના જ નામો હવે રહ્યા છે, ચર્ચગેટ અને બજાર ગેટ ગેટ એટલે દરવાજો. ચર્ચ (દેવળ) પાસે દરવાજો હતો તે ચર્ચગેટ કહેવાતો અને ત્યા જે રસ્તો થયો તેને ચર્ચગેટ સ્ટ્રીટ નામ મળ્યુ તેમજ બજારગેટ સ્ટ્રીટ નામ પડયું છે વેપાર વધવાથી વસ્તી વધી એટલે કોટની બહાર રહેવાના મકાનો થવા લાગ્યા અને હવે તો ઠેઠ માહિમ સુધી વસવાટ થઇ ગયો છે. પહેલા અધારા માળા-સાકડી ગલીઓ એવુ એવુ હતુ, અને ગટરો ન હોતી તેથી અંધારૂ

અને ગદકી હતા. હવે તો મુબઇનુ સ્વરૂપ જ ફરી ગયુ છે-મોટા અને પહોળા રસ્તામા સુદર અને ભવ્ય મકાનોથી મુબઇનુ સોદર્ય દિન [પ્રતિદિન વધતુ જાય છે.

પ્રકરણ ૨ જું.

મુંબઈ બેટ—ચાલુ.

કારખાનાં, વેપાર, રાજ્યવહીવટ.

મુબઇ વસ્તીમા અને વેપારમા મોટુ છે, તેમ જ કારખાનાઓનુ અને હુન્નરોનુ પણ મથક છે રૂ કાતવાની, સુતર વણવાની, રેશમના વણાટ કામની ઘણી મીલો છે, ટંકશાળ, લોઢાના કારખાના, બી બી અને સી. આઇ પીના કારખાના, કસબ કરવાના કારખાના, છાપખાનાઓ, વગેરે અસખ્ય કારખાનાઓ લોકોને પોષે છે, અને દેશમા હુન્નર જ્ઞાન વધારે છે ટેકનીકલ ઈન્સ્ટીટયુટ, જે આર્ટ સ્કૂલ, વેધશાળા, તોપખાના વગેરેથી પણ કેટલુ જ્ઞાન મળે છે! નાના નાના ધધા રોજગારથી પણ ઘણા માણસોને આજીવિકા મળે છે આ બધાની સાથે ફરવાની જગાઓ જેવી કે ચોપાટી, પાલવા, એન્ડસ્ટેન્ડ, મહાલક્ષ્મી, તેમજ નાટકો અને સિનેમેટોગ્રાફો જેવા આનદ આપનારા સાધનો, કોટમા સરકલ ગાર્ડન, તથા હમણા થતો ભાટીયા બાગ, કોટની બહારના ભાગમા નોર્થબ્રુક ગાર્ડન, રાણીબાગ એવા એવા આનદ વિહારના સ્થળો, તથા રાજાબાઇ ટાવર, આલ્બર્ટ મ્યુઝિઅમ, તૈયાર થતુ નવુ મ્યુઝિઅમ વગેરે અનેક જોવા લાયક છે આ બધી જગાઓના નામ શીખી જવાથી, છોકરાઓ! તમને કશો લાભ થવાનો નથી. દર મહિને એકાદ બે સ્થળ જોવાનો બદોબસ્ત કરવો, અને જોવા જવુ ત્યારે પણ ઉપર ઉપરથી જોઇને ચાલ્યા આવવુ નહિ તે સ્થળમા શુ જોવા લાયક છે, ત્યા ગયાથી તમે નવુ શુ શીખ્યા, તેનો ઉપયોગ તમે શો કરી શકશો એ સવાલોનો વિચાર કરવો અને તેમ કરશો તો જ ખરો લાભ થશે મુબઇમા જેટલુ જોવા જાણવાનુ મળે છે તેટલુ બધું હિન્દુસ્થાનના બીજા એક જ શહેરમા ભાગ્યેજ મળી શકશે

કારીગરી વેપાર વગેરેમા મુબઇ સારૂં છે, પણ આખા હિન્દુસ્થાનનો જે ધંધા પર આધાર છે, તે ધધો મુબઇ તળમાં મુદલ જ નથી એમ કહીએ તો ચાલે તે ધધો કયો હશે તે તમે કહી શકશો ? તે ધધો ખેતીનો છે. દરેક દેશની દોલતનો આધાર ખેતી, ખનીજ કે હુન્નર કારીગરી ઉપર હોય છે. હિન્દુસ્થાનમા ખનીજ પુષ્કળ છે, પરતુ તેમને ગાળવાની અને ઉપયોગમા લેવાની કળા હિન્દીઓમા નથી. તેમ હુન્નર કારીગરીમા પણ હવે હિન્દીઓ માત્ર નકલ કરનારા જ થઇ ગયા છે. ખેતીમા પણ લગભગ તેવુ જ છે. વરસોના વરસો થયા જે મુજબ ચાલતુ આવેલુ છે, તેમ ચલાવવું એવો હિન્દીઓનો સ્વભાવ છે, તેથી ખેતીમાં નવા સુધારા થતા નથી. તોપણ દેશની સામાન્ય ફળદ્રુપતા ઠીક ઠીક હોવાથી હજુ ખેતીમાથી ઉત્પન્ન સારૂ થાય છે વરસાદ સારો થયો હોય તો તો દેશના લોકો ખૂબ ખાય તોપણ વધે એટલુ બધું અનાજ ખેતીથી પાકે છે એટલે હિન્દુસ્થાન હજી ખેતીમા સારો ગણાય તેવો દેશ છે પણ તે ખેતીમાનુ કાઇપણ કામ મુબઇ બેટમા થતુ નથી મુબઇનો આધાર વેપાર અને કારખાના પર છે.

મુબઇમા સ્થાનિક સ્વરાજ્ય છે તે તમે શીખી ગયા છો મ્યુનિસિપાલીટિમા ૭૨ કારપોરેટરો છે અને તેમાથી મોટા ભાગની ચુટણી લોકો તરફથી થાય છે. ચુટણી વખતે મત આપવાનો હક જમીનના માલેકોને અને કેળવણીમા આગળ વધેલા માણુસોને છે. દર ત્રણ ત્રણ વરસે ચુટણી થાય છે, ત્યારે ધમાલ જોવા જેવી થાય છે.

મ્યુનિસિપાલિટિ અમુક બાબતોનો જ કારભાર કરી શકે છે કુલ મુખત્યાર તો અગ્રેજ સરકાર જ છે તેથી નામદાર ગવર્નર સાહેબના હાથ નીચેના કેટલાક અમલદારો અમુક કામકાજ કરે છે, અને બીજા બીજા મોટા અમલદારો કરે છે. મુબઇ ખાતે કલેકટર સાહેબ રેવન્યુ ખાતાના ઉપરી છે, પોલિસ કમીશ્નર પોલિસ ખાતાના, અને ચીફ જજ ન્યાયખાતાના ઉપરી છે

મુંબઇ બેટ એ મુબઇ ઇલાકાનો ભાગ છે અને જેમ ઇલાકાના બીજા ભાગો નામદાર ગર્વનર સાહેબના હાથમા છે તેમ તે પણ છે.

આખા ઇલાકાનો કારભાર કરનાર નામદાર ગવર્નર સાહેબ અને તેમની બે કાઉન્સીલો છે. તે સમસ્ત મંડળને મુંબઇ સરકાર એવુ નામ અપાય છે. એક્ઝીક્યુટીવ એટલે કારોબારી મડળ અને લેજીસ્લેટીવ એટલે કાયદા બાધનાર એ બે મંડળો વિષે તમે થોડુ જાણ્યુ છે, અને તે બન્નેમા હિન્દીઓ બેસી શકે છે એ પણ તમને યાદ હશે મુબઇ સરકાર–મુબઇના નામદાર ગવર્નર સાહેબ અને તેની સાથે કામ કરનારી બન્ને કાઉન્સીલો-મુંબઇ ઈલાકાનો કારભાર ચલાવે છે. કારભારની સરળતા માટે જુદા જુદા ખાતાંઓના ઉપરીઓ હોય છે. મુખ્ય ખાતા રેવન્યુ, એટલે વસુલાત ખાતુ, પોલિસ ખાતુ, ન્યાયખાતુ અને કેળવણી ખાતુ એટલા તમે જાણશો તો બસ થશે એટલુ યાદ રાખજો કે ન્યાયખાતુ એક નિરાળું જ ખાતુ છે નામદાર ગર્વનર સાહેબના સીધા તાબામાં તે નથી આખા મુબઈ ઈલાકાના જુદા જુદા ભાગ કરવામા આવ્યા છે. તેવા પાચ ભાગ છે, ચાર વિભાગ અને પાચમો મુબઇ બેટ, એ તમને યાદ હશે. તે બધામા એક એક અમલદાર સર્વોપરિ હોય છે રેવન્યુખાતાના કમીશ્નર, પોલિસખાતાના સુપ્રિન્ટે-ન્ડન્ટ, ન્યાયખાતાના સેશન્સ જજ્જ અને કેળવણી ખાતાના ઇન્સ્પેક્ટર એ બધા તે તે ભાગોના મુખ્ય અમલદારો છે આખા ઈલાકા માટે તે દરેક ખાતાના જુદા ઉપરીઓ છે રેવન્યુ ખાતા માટે કાઉ-ન્સીલના રેવન્યુ મેમ્બર, પોલિસખાતા માટે ઇન્સ્પેક્ટર જનરલ ઑફ પોલિસ, ન્યાયખાતા માટે ચીફ જજ્જ અને કેળવણીખાતા માટે ડાયરેક્ટર ઑાફ પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રક્શન, એ મુબઇ ઇલાકા માટે સર્વથી શ્રેષ્ઠ ઉપરીઓ છે શ્રેષ્ઠ અધિકારી નામદાર ગવર્નર સાહેબ છે જેમ મુબઇ ઈલાકો છે, તેમ હિન્દુસ્થાનમા બીજા ઇલાકા પણ છે, અને થોડાક તેથી નાના ભાગો પણ છે તે બધાના ઉપરી નામદાર વાઇસરોય સાહેબ છે, કે જેઓ દીલ્હીમા રહે છે અને આખા હિન્દુસ્થાન ઉપર હકુમત ધરાવે છે.

પરતુ વાઇસરોય સાહેબ પણ બધી બાબતમા સ્વતત્ર નથી. ઇગ્લન્ડ–વિલાયતમાં એક ઇન્ડિઆ કાઉન્સીલ છે, અને સેક્રેટરી ઑફ સ્ટેટ ફૉર ઇન્ડિઆ છે. તે વાઇસરોયથી પણ ઉપરી અમલદાર છે, તે

સેક્રેટરી સાહેબ વિલાયતના પ્રાઇમ મિનિસ્ટરના હુકમ મુજબ કામકાજ કરે છે. પ્રાઇમ મિનિસ્ટર એટલે મુખ્ય દિવાન. શહેનશાહ જ્યોર્જના તે મુખ્ય દિવાન ગણાય છે આપણા સાર્વભૌમ રાજા શહેનશાહ જ્યોર્જને તો તમારામાથી ઘણાએ જોયા હશે નહિં જોયા હોય તોપણ સ્કુલમા છબી છે, તેથી તમે તેમને ઓળખી જ શકશો. તે શહેનશાહ હિન્દુસ્થાનના એટલે આપણા મહારાજા છે. તેમના હુકમ પ્રમાણે હિન્દુસ્થાનનો રાજ્ય-કારભાર ઉપર ગણાવેલા અમલદારો ચલાવે છે.

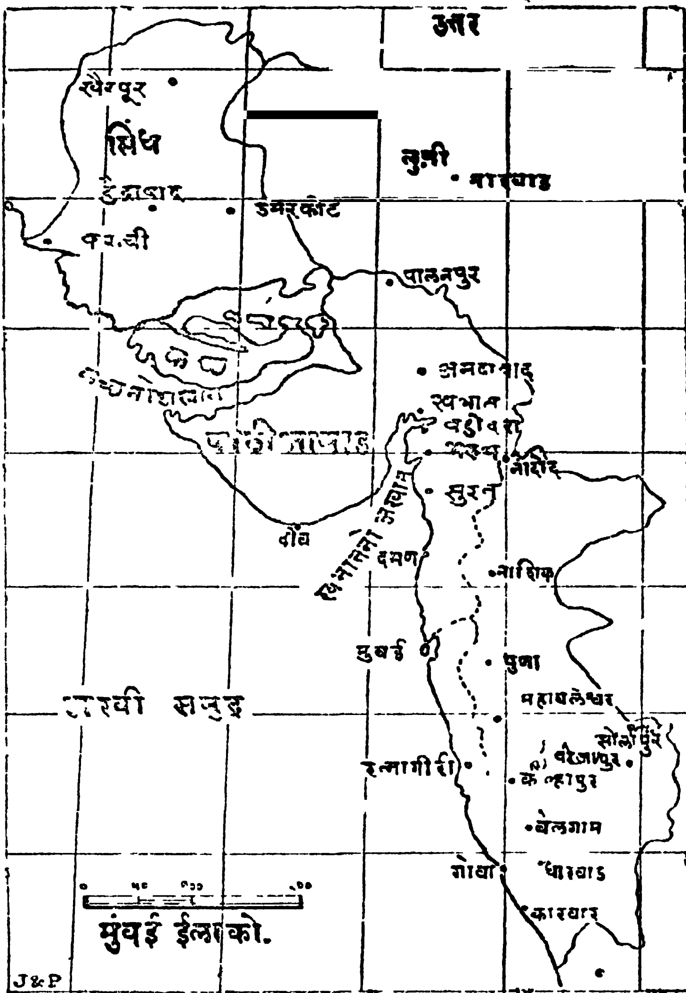
પ્રકરણ ૩ જું.

ઉત્તર વિભાગ.

જીલ્લા, નદી, પર્વત વગેરે.

મુબઇ ઇલાકાના ચાર વિભાગ છે તે તો તમે જાણો છો મુબઇ બેટ સીધી રીતે તેમાથી બેની સાથે જોડાયો છે. કુરલા, થાણા, વાદરા, અધેરી, બરોલી એ બધા ઉત્તર વિભાગમા છે રેલ રસ્તે સીધા તે ભાગમા જવાય છે, અલીબાગ, પનવેલ, સ્ટીમર રસ્તે જવાય છે, અને તે દક્ષિણ વિભાગમા છે કરાચી જનારી સ્ટીમરો પણ મુબઇથી સીધી જાય છે, તેથી સિંધ સાથે પણ જોડાયેલો છે એમ કહી શકાય મધ્યવિભાગમા જવા માટે ઉત્તર વિભાગના થાણા જીલ્લામા થઇને જવુ પડે—અગર તાસીત્રેલી રેલ્વેદ્વારા જવાય છે તમે સામાન્ય ભૂગોળ તો શીખી ગયા છો, એટલે તે તો બધુ યાદ હશે. જુઓ ૧૦ મા પાના પરના નકશામાથી તે બધુ ફરીથી તાજુ કરો

મુબઈ બેટથી આપણે રેલ રસ્તે નીકળીએ તો ‘ થાણા જીલ્લા ’મા દાખલ થઇએ થાણા જીલ્લો ઉત્તર વિભાગનો ભાગ છે વિભાગના ઉપરી કમીશનર સાહેબ છે, પણ જુદા જુદા ભાગની દેખરેખ રાખવા માટે, વિભાગના પાછા પેટા ભાગ કર્યા છે, અને તેવા ભાગને ‘ જીલ્લો ’ કહે છે. જીલ્લાના ઉપરી કલેકટર કહેવાય છે જુઓ, ઉત્તર વિભાગનો જુદો જ નકશો ૧૧ મે પાને છે, અને તેમા ઉત્તર વિભાગના બધા જીલ્લાના નામ

खैरपुर
सिंध
इलाहाबाद
उमरकोट
करांची
लुणी
पालनपुर
अमदावाद
खंभात
वडोदरा
सुरत
खंभातनो अखात
दीव
दमण
नाशिक
मुंबई
पुना
महाबलेश्वर
सोलापुर
बीजापुर
रत्नागीरी
कोल्हापुर
बेलगाम
गोवा
धारवाड
कारवार
अरबी समुद्र
J&P

मुंबई ईलाको.

सिंध
राजपुताना
पालणपुर
कच्छ
भुज
मोरबी
जामनगर
राजकोट
गोंडळ
काठियावाड
द्वारका
घुमली
पोरबंदर
जुनागढ
गिरनार पर्वत
शेत्रुंजो पर्वत
पालीताणा
भावनगर
दीव
कडी
अमदावाद
खेडा
नडीआद
पंचमहाल
महीनदी
नर्मदा नदी
तापी नदी
सुरत
नवसारी
पूर्णा नदी
उदवाडा
दमण
उत्तर विभाग

મોટે છૂટે અક્ષરે લખ્યા છે તે વાચી વાકેફ થાઓ. તે બધા કમીશ્નર સાહેબના તાબામા છે. દરેક જીલ્લા માટે કલેકટર હોય છે. જીલ્લાના પણ પાછા ભાગ કરવામા આવે છે. તેના નાના ભાગને તાલુકો, અને તાલુકાના પણ ભાગ હોય છે, તેને મહાલ કહે છે. તાલુકાના ઉપરી મામલતદાર અને મહાલના ઉપરી મહાલકારી કહેવાય છે.

ઉત્તર વિભાગમા છ જીલ્લાઓ છે, તેના નામ યાદીમા આપ્યા છે. તેની બરાબર હદ નિશાળના મોટા નકશામાથી જોઇ લેજો. જીલ્લાઓમા તો અગ્રેજ સરકારના જ મુલકનો સમાવેશ થાય છે. હિન્દુસ્થાનનો બધો મુલક કાઇ અગ્રેજ સરકારનો ખાલસા મુલક નથી ખાલસા મુલક એટલે એવો મુલક કે જેની ઉપજ, દેખરેખ, કારભાર, વગેરે બધુ અગ્રેજ સરકારનુ જ હોય પૂરેપૂરૂ ધણીપણુ જે ભાગ પર હોય તે **ખાલસા** મુલક કહેવાય

હિન્દસ્થાનમા બધો મુલક તેવી રીતે અગ્રેજ સરકારના તાબામા નથી કેટલોક દેશી રાજાઓના હાથમા છે. અને કેટલોક-પ્રમાણમા તો બહુજ થોડો-બીજા સ્વતત્ર લોકોના હાથમા છે તેવા સ્વતત્ર લોકો પરદેશી પણ છે અને દેશી પણ છે પરદેશીઓમા પોર્ટુગીઝ (ફીરગી) અને ફ્રેન્ચ, એ લોકોની પાસે થોડો થોડો મુલક છે તે લોકો તદ્દન સ્વતત્ર જ છે અગ્રેજ સરકારનો તેમના પર કઇ પણ અમલ નથી તેવા રાજ્યોને **સ્વતંત્ર રાજ્યો** કહે છે. દેશી લોકોના પણ બે સ્વતત્ર રાજ્યો છે, નેપાળ અને ભૂતાન હિન્દુસ્થાનમા **સ્વતંત્ર રાજ્યો** દેશીમા નેપાળ અને ભૂતાનના, અને પરદેશીમા ફીરગી અને ફ્રેચના છે

ફીરગીઓનો બધો મુલક માત્ર મુબઇ ઇલાકામાજ છે, હિન્દુસ્થાનના બીજા ભાગમા નથી. દીવ, દમણ, અને ગોવા એ ત્રણ ફીરગીઓના છે એ તો તમે જાણો છો ફીરગીઓના સ્વતત્ર રાજ્ય અને અગ્રેજોનો ખાલસા મુલક એ ઉપરાંત બીજો મુલક દેશી રાજ્યોનો છે.

તમને એકવાર કહેવાઇ ગયુ છે કે દેશી રાજ્યપર દેખરેખ રાખવા અને યોગ્ય સલાહ આપવા અગ્રેજ અમલદારો રહે છે. મોટા

રાજ્યોમાંના તેવા અમલદારને રેસીડન્ટ કહે છે વડોદરામા રેસીડન્ટ રહે છે સાધારણ નાના મોટા રાજ્યો એક અમલદારની દેખરેખ નીચે હોય છે, ત્યારે દેખરેખ રાખનાર અમલદાર એજન્ટ કે પોલિટિકલ એજંટ કહેવાય છે. દેશી રાજ્યોમા કેટલાક બહુ મોટા છે તેવા મોટા રાજ્યો ઇલાકાના ગવર્નર સાહેબના તાબામા નહિ, પરંતુ નામદાર વાઇસ રોયના તાબામા છે મુબઇ ઇલાકામા વડોદરાનુ રાજ્ય તેવુ છે નાના રાજ્યો ઘણુ કરી વિભાગના કમીશ્નરને તાબે હોય છે, પણ તેમા એ જો મોટાં મોટા રાજ્યો હોય તો તે ઉપર એક જુદો જ અમલદાર રખાય છે, અને તે ઉપરી સરકારના સીધા તાબામા જ રહે છે કાઠીયાવાડના દેશી રાજ્યો તેવી રીતે મુબઇ સરકારના તાબામા છે

વડોદરામા રેસિડન્ટ, કાઠીયાવાડમા એજન્ટ ટુ ધી ગવર્નર, અને પાલણપુર વગેરે માટે પોલિટીકલ એજટ રાખવામ આવે છે

આ બધા દેશી રાજ્યોની ઉપજ રાજાઓની પોતાની જ છે. પોતાના રાજ્યમા કારભાર ચલાવવામા પણ તેઓ ઘણે ભાગે સ્વતત્ર છે જો બીજા રાજાઓની સાથે સબધ હોય તો તેવી બાબતોમા અગ્રેજ સરકારદ્વારા કામ કરવુ જોઇએ, પણ અદરના કામકાજ માટે તેઓ બધા ઘણે ભાગે સ્વતત્ર જ છે ફકત તેમના પર દેખરેખ અગ્રેજ સરકારની છે, અને ઉપજમાથી ખડણી રૂપે અને બીજી રીતે કઈ કઇ લવાજમ તેઓએ અગ્રેજ સરકારને આપવુ પડે છે

નાના નાના રાજ્યો માટે એક જ અમલદાર હોય છે ત્યારે તે રાજ્યોની ‘એજન્સી’ કહેવાય છે તેવી એજન્સી મુખ્ય પાચ છે. કચ્છ, કાઠિઆવાડ, પાલણપુર, રેવાકાઠા, મહીકાઠા નકશામા જોઈ વાકેફ થાઓ. જે શહેરમા દેશી રાજ્ય છે, તેની નીચે લીટી કરી છે તેથી દેશી રાજ્યો જાણી શકશો વડોદરા રાજ્યના તાબાના ગામોને ફરતી લીટી કરી છે. આ નિશાનીઓ માત્ર સાધારણ જ્ઞાન માટે જ વાપરી છે. તે તે રાજ્યોની હદ તો મોટા નકશામાથી જોઇ લેવી ફીરગીના રાજ્ય બતાવવા ગામનાં નામ નીચે એ ચોકડી કરી છે

ઉત્તર વિભાગમા ભરૂચ જીલ્લો ખાસ કપાસ માટે વખણાય છે આખા વિભાગમા કપાસ ઠેકાણે ઠેકાણે થાય છે મુબઇ ઇલાકામા થતો

કપસનો મોટો ભાગ, ઉત્તર વિભાગમા જ પાકે છે. ઉત્તર વિભાગમાં જમીન ઘણે ભાગે ફળદ્રુપ છે કાઠીઆવાડની અને પાવાગઢ પાસેની થોડીક ડુંગરાઉ જમીન બાદ કરીએ, તો પછી બીજો બધો ભાગ ખેતી માટે બહુ સારો છે. કાઠીઆવાડમા ખાવાના ઉપયોગમા આવતુ અનાજ શાકભાજી, કેરી, રાયણ, કેળા વગેરે પુષ્કળ પાકવા ઉપરાત, તેલના બીઆ પણ બહુ થાય છે. થાણા જીલ્લાના ભાગમાં નાળીએર થાય છે મીઠુ ઘણે ઠેકાણે પકવવામા આવે છે કાઠીઆવાડમા જામનગર તાબે હડીયાણામા, ભાગાતમા, ભાવનગર તાબાના ગામોમાં, ધાગધ્રાના રાજ્યમા, ખારાઘોડામા, ધરાસણામા અને વસઈ ભાયદર તથા માટુંગા પાસે મીઠુ પકાવામા આવે છે.

ઉત્તર વિભાગમા પથ્થર, લોઢુ, મેંગેનીઝ અને કોઈ કોઇ જગાએ આરસ, અને બીજી પણ ખનીજ વસ્તુઓ થાય છે, પણ પથ્થર સિવાય બીજી કોઈ ખનીજ વસ્તુ સારા પ્રમાણમા ન હોવાથી, અને તેઓને ગાળવા વગેરેની કળા આપણામાં નહિ હોવાથી, તે તે વસ્તુઓ બહુ લાભ આપનારી થતી નથી જગલોમા પચ મહાલમાના, કાઠીઆવાડમા ગીરના તથા થાણા જીલ્લામાના જગલો મોટા છે.

ઉત્તર વિભાગમા નદીઓનો લાભ સારો છે નર્મદા, તાપી, મહી અને સાબરમતી એ કઈક મોટી ગણાય તેવી છે. બનાસ, સરસ્વતી, હાથમતી, વાત્રક, મોહર અને શેઢી તેમજ કાઠીઆવાડમા ભાદર એ બીજી જાણવા જેવી છે. બીજી નાની નાની નદીઓ ઘણી છે અને તેથી પાણીનો લાભ સારો રહે છે.

જોવા લાયક સ્થળોમા મુબઇ પાસે કનેરીની ગુફાઓ જુના વખતની કારીગરીનુ સારૂ ભાન આપે છે. બોરીવલી સ્ટેશનથી પૂર્વમા થોડે છેટે ટેકરીઓ છે, તેમા લગભગ સો ગુફાઓ પર્વત કોતરી કાઢીને બનાવવામા આવી છે તેવી એક ગુફા અંધેરીની નજીકમા પણ છે, તે પણ બહુ જુની હોઇ જોવા લાયક છે તેવીજ એક વધુ ધારાપુરીની ગુફા-જે મુબઇ પાસેના ઘારાપુરી બેટમા છે તે-વિષે તો તમો ગયે વરસે વાચી ગયા છો.

ભરૂચની પાસે શુક્લતીર્થ નામના ગામ પાસે એક કબીર વડ છે. તે બહુ મોટો વડ છે. એક વખત તે એવડો મોટો હતો કે ૭૦૦૦ માણસનુ લશ્કર તેની નીચે રહી શકતુ. નર્મદાના સુરપાણના ધોધ અને જુનાગઢ પાસે ગીરનારનો ડુગર એ કુદ્રતી સૌંદર્યનું ભાન કરાવે એવી જગાઓ છે.

ગીરનાર પર્વત ઉપર ઉપર કોટના નામથી ઓળખાતા જુનાં શહેરનાં ખડેર અને બરડા ડુગરમાની આભપરાની ટેકરી પાસે, ઘુમલીમાં ભાગ્યાં તુટયા ખડેર છે કાઠીઆવાડમા વળા પાસે જુનુ વલ્લભીપુર, સોમનાથ પાટણ, સિદ્ધપુર પાસે રૂદ્રમાળ દ્હેરાના ખડેર તથા ચાંપાનેરનાં જુના ખડેરો પ્રાચીન વખતની સ્થિતિ દેખાડે તેવા છે.

ડાકોર. દ્વારકા, ચાણોદ કન્યાળી, અબાજી, બહુચરાજી એ બધા હિન્દુઓના, પાલીતાણા પાસે શેત્રુજો જૈનનુ, અને ઉદવાડા પારસીનુ, એ જાત્રાના જાણીતા ઠેકાણા છે

આમાથી ઘણાખરા ભાગો નકશામા બતાવ્યા છે, તે શોધી કાઢી તે તમારા ગામથી કેટલા દૂર છે અને કઇ દિશામા છે તે જાણી લ્યો.

પ્રકરણ ૪ થુ.

ઉત્તર વિભાગ—ચાલુ.

ભાષા, હવાપાણી, પેદાશ વગેરે.

આ વિભાગમા એકદર હવા સુકી અને ખુશનુમા છે દરિયા કિનારા પાસેના ગામોમા સ્વાભાવિક રીતેજ જરા થડી રહે છે, અને વચ્ચેના ભાગોમા શિયાળામા વધારે થડી અને ઉનાળામા વધારે ગરમી રહે છે

દરિયાની એવી અસર છે કે શિયાળામા તે હવાને બહુ થડી થવા ન દે, અને ઉનાળામાં બહુ ગરમ થવા ન દે. તેથી માગરોળ, મહુવા, વેરાવળ, પોરબદર, જામનગર, એ બધામાં શિયાળામા અતિ થંડી ન

પડે અને ઉનાળામા અતિ ગરમી ન પડે. પણ વડોદરા, અમદાવાદ, વઢવાણ અને રાજકોટ વગેરે મધ્યસ્થ જગાઓમાં શિયાળામા બહુ થડી અને ઉનાળામા બહુ ગરમી પડે

દરિયો જેમ હવાને અસર કરે છે તેમ પર્વત પણ અસર કરે, પણ આ વિભાગમા મોટા પર્વતો છે જ નહિ. માત્ર જુનાગઢ પાસે ગીરનાર ડુંગર છે. ડુંગર પરની હવા ઉનાળામા પણ સારી પેઠે ઠંડી રહે છે, પણ સાટે તળેટીમા બહુ જ ગરમી થાય છે

પેદાશમા ખેતીથી ઉત્પન્ન થતી વસ્તુઓ પુષ્કળ થાય છે. ગુજરાતની જમીન એવી ફળદ્રુપ છે કે તેને ' વાડી ' એવુ નામ અપાય છે, ગુજરાતમા ચરોતરનો ભાગ વધારે સારો છે ખેતીમા કંઇ સુધારો થનો જણાતો નથી, તેથી જમીનની ઉપજ ઘટતી જાય એ સ્વાભાવિક છે બીજા દેશોમા તો યોગ્ય ખાતર અને કેટલીક સારી દવાઓ ઉપયોગમા લે છે, ઓજારો પણ બહુ સગવડવાળા વાપરે છે બી માટે સરસમા સરસ જાત રાખવા સારૂ બહુ કાળજી રાખે છે, તથા દેખરેખ અને સંભાળ પણ બહુ રાખે છે, તેથી પચીસ વર્ષ પહેલા જમીનની જે ઉપજ હતી, તેના કરતા કોઇ કોઈ લોકોએ દશ દશ ગણી વધારી દીધી છે! જયારે આપણે ત્યા તો સો બસો વર્ષ પહેલા હતુ તેવું જ ચાલ્યું જાય છે. આપણે પણ ખેતીને સુધારવા માટે કાળજી રાખીએ તો આપણી જમીન તો એવી છે કે થોડી મહેનતે બહુ લાભ આપે

જમીનની અને બીજી ઉપજ ઉપર કારીગરી કરવાનુ તો આપણે સમજતા જ નથી બધા બીયા પરદેશ જાય અને તેના તેલ પાછાં અહિ આવે, ઉન પરદેશ ચઢે અને તેના કપડા પાછા અહિ આવે, આવી રીતે ઘણામા બને છે. હુન્નર-કારીગરી ખીલવવા માટે સરકાર બહુ મહેનત કરે, પણ આપણા લોકોની આખ ન ઉઘડે ત્યા સુધી શુ બની શકે?

આ વિભાગમા મુખ્ય ભાષા ગુજરાતી જ છે. થાણા જીલ્લામા અને વડોદરામા મરાઠી બોલનારા લોકો છે, અને કચ્છમા કચ્છી ભાષા છે તેમ ખોજાઓ, મેમણો વગેરે પણ કચ્છી ભાષા વાપરે છે ખરા-પણ

સાધારણ ભાષા તો ગુજરાતી જ છે. હિન્દુ મુસલમાન પારસી અને ખ્રીસ્તી બધા ઘણે ભાગે ગુજરાતી ભાષા વાપરે છે 'બાર ગાઉએ બોલી બદલાય' એમ જુદા જુદા ભાગની બોલીમા ફેર પડે છે સુરતમાં 'સ'ને બદલે 'હ' અને 'શ'ને બદલે 'સ' તેમજ 'બોલ્યો' 'ચાલ્યો' નહિ, પણ 'બોયલા' 'ચાયલો' ના જેવા પ્રયોગ દેખાય છે અમદાવાદમા 'શુ' વગેરેના અનુસ્વારનો લોપ થઇ જાય છે કાઠીઆવાડમા 'ગાયો'-'વાતો'ને બદલે 'ગાયુ' અને 'વાતુ' વગેરે રૂપો વપરાય છે નડિયાદ અને ચરોતરમા 'લેમડો' 'પેપળો' વગેરે વપરાય છે. તેમ શબ્દો પણ ભાગ ભાગના જુદા હોય છે. ચરોતરમા માથાને 'વતડવુ' કહે, અમદાવાદમા 'ખજોળવુ' કહે, કાઠીયાવાડમા 'ખણુવુ' કહે; તેમજ સુરતમા 'આરમી' અમદાવાદમા 'ચાટલુ' અને કાઠીઆવાડમા 'અરીસો' શબ્દ વપરાય છે આમ ભેદ રહે છે ખરા તેમજ વહોરાઓ 'મે ગયો તો" પારસીઓ 'કરેચ'-'મરેચ'-'માઇ' એમ બોલે, આમ કાઇ કાઇ જુદાપણુ હોવા છતા, ભાષા તો ગુજરાતી જ કહેવાય પુસ્તકોમા લખવાની ભાષા હળવે હળવે એક સરકારી રૂપ ગ્રહણ કરતી જાય છે એ ખુશી થવા જેવુ છે

ધર્મમા મુખ્ય હિન્દુ, જૈન, મુસલમાન, પારસી, અને ખ્રીસ્તી એ છે. હિન્દુમા અનેક વિભાગો છે વૈષ્ણવ શૈવ, સ્વામી-નારાયણ અને સમાજ એ હિન્દુના મુખ્ય ભાગ છે ધર્મના ઝઘડાઓ આપણા તરફ બહુ થતા નથી કોઇ કોઇ વાર વાદવિવાદ થાય છે અને દીલગીરી થવા જેવુ છે કે, હિન્દુ મુસલમાન ભાઇઓ હોવા છતાં કોઇ કોઈ વાર નજીવી બાબતમા ગરમ થઇ જાય છે. તોપણ એકદરે જોતા ધર્મના ઝઘડાઓ બહુ ભયંકર સ્વરૂપ લેતા નથી હિન્દુઓના મનનુ બધારણ સૌ સોને ફાવે તેમ કરવા દેવાનું હોવાથી ધર્મમાં લડત થતી નથી હમણા હમણા જુના નવા વિચારની શબ્દ—લડાઇ ચાલે છે, અને કેટલાક આધળા રહીને જુનુ તે જ સારૂ માની લે છે, તો કેટલાક વળી જુનુ ને ખરાબ જ ગણી કાઢી ગાળો દેવા માડે છે. જુના નવાનો દેશકાળ પ્રમાણે વિચાર કરી "શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતામાં"

શ્રી કૃષ્ણ કહે છે તેમ યુગધર્મ થવો જોઇએ, અને તેમ નહિ થાય ત્યા સુધી વાદવિવાદ ચાલુ જ રહેશે.

કેળવણીમાં ગુજરાતીઓ પછાત નથી, તોપણ બહુ આગળ વધેલા કહેવાય તેવા પણ નથી ગામડાની વસ્તી અને સ્ત્રીઓ ઘણે ભાગે તદ્દન અભણ જ છે, બ્રાહ્મણ, નાગર, વાણીયા, કાયસ્થ, બ્રહ્મક્ષત્રી, પારસી એ આગળ વધેલી કોમોમા ઠીક છે એમ કહેવાય તેવુ છે પણ નવો જમા નો પારખી કાઢી, તેને અનુકૂળ કેળવણી લેવામા પારસીઓ પહેલા છે, અને કાયસ્થ, બ્રહ્મક્ષત્રી, અને નાગર બ્રાહ્મણો પાછળ પાછળ પગલા ભરતા દેખાય છે. વેપારી વર્ગમાના ભાટીઆઓ તથા મેમણો વેપારમા બહુ સાહસિક છે, છતા કેળવણી વિષે તેમનામા જોઇએ તેવી સમજ નહિ હોવાથી, કેળવણી લેવા માટે ભાવ ઓછો છે. કેળવણી એ તો અધારામા દીવો છે. અધારા ઓરડામાં શુ છે તે દીવા વગર ખબર પડે નહિ, તેમજ આપણા દેશમા, આપણા સસારમા, આપણા મગજમા, આપણા ભવિષ્યમા શુ છે, તે કેળવણી રૂપી દીવા વગર દેખાય નહિં. માટે દરેક જણે કેળવણીનો બને તેટલો પ્રચાર કરવા શ્રમ લેવો જોઇએ. શ્રીમાન્ અગ્રેજ સરકાર દિન પર દિન નિશાળો વધારતા જાય છે, અને કેળવણી વધારે ને વધારે મળે તેવી સગવડ કરતા જાય છે, તેથી દરેકે તેનો પૂર્ણ લાભ લેવો જોઇએ

પ્રકરણ ૫ મું.

ઉત્તર વિભાગ—ચાલુ.

વધારાની સામાન્ય હકીકત.

ઉત્તર વિભાગની જે વાત કહી તે બધીમાથી મળતી માહિતી એકઠી કરવાની જરૂર છે. તે ઉપરાત બીજી કેટલીક વાતો પણ ધ્યાનમા રાખવા જેવી છે, માટે આખા વિભાગની યાદીરૂપ હકીકત આગળના એક પ્રકરણમા આપી છે આ ચોપડીના નકશામા ન આપેલા હોય એવા સ્થળો મોટા નકશામા જોઇ લેવા બધા ગામો કઇ મોઢે કરવાની જરૂર નથી, પણ તમારા વાચવામા કોઇ મોટી જગા કે ગામ આવે અને

તમને તેની ખબર ન હોય, તો, તમારૂં ભૂગોળનુ જ્ઞાન અપૂર્ણ કહેવાય, માટે બને તેટલાં ગામ વગેરે યાદ રાખવાં જોઇએ.

ખાસ એક વાત કહેવાની રહી ગઇ છે, તે એ કે આ વિભાગમાં પ્રાણીઓ ને પક્ષીઓ ઘણા ઘણાં થાય છે, એ તો તમે જાણતા હશો. ઘણાં હમેશાં જુઓછો, પણ હિન્દુસ્થાનમા બીજે બહુ નથી થતું તેવુ પ્રાણી આ વિભાગમાંના કાઠીયાવાડમા આવેલા ગીરનારના ડુ ગરમાં થાય છે તે તમે કદાચ જાણતા નહિંહો. તે પ્રાણી સિંહ છે, જેને કેસરી સિંહ કહે છે તે સિહ પાતળા, સરસ નમુનાવાળા, સુંદર કેશવાળીવાળા અને અતુલિત બળવાળા હોય છે. પહેલા બહુ હતા, પણ હવે ઓછા થઇ ગયા છે. છતા હજી પણ તેવા છે ખરા. તેવા સિહનો શિકાર ખાસ પરવાનગી વગર ન થાય એવો હમણા કાયદો કર્યો છે.

આ વિભાગમા જે ભાગો આવે છે, તેનાં કેટલાક પ્રચલિત નામો જાણવા જોઇએ કચ્છ, કાઠીયાવાડ, ભાલ, ચરોતર, કાનમ, અને વાગડ. આમા કચ્છ અને કાઠીયાવાડ તો જાણીતા છે. ભાલ, ચરોતર, વાગડ અને કાનમ વગેરે કોને કહે છે, તે તમારે જાણવુ જોઈએ. કાઠીઆવાડ અને તળ ગુજરાત જયા મળે છે—ખભાતના અખાતની ઉત્તરે જે ભાગ છે—તે ભાલ કહેવાય છે. પેટલાદ, ખભાત, કાસોલ, ઉમરેઠ, વડોદરા વગેરે ભાગો ચરોતરમા ગણાય છે ભરૂચ પછીની જે પટ્ટી છે તે કાનમ કહેવાય છે ત્યાનુ ઘી ખાસ વખાણાય છે. વાગડ કચ્છનો ભાગ છે.

'ગુજરાતની મુસાફરી' નામની નવલરામની એક ગરબી છે, તે વાંચવા જેવી છે બાલ ગરબાવલીમાં તે છપાઇ છે, તે દરેક છોકરે વાચવી અને સમજવી.

ઉત્તર વિભાગમાનો થાણા જીલ્લો બાદ કરીએ તો બાકીનો ભાગ 'ગુજરાત'ના નામથી ઓળખાય છે. અદરના ભાગોના પહેલા જુદા જુદા નામ હતા. હજી કાઠીયાવાડને કચ્છ જુદા બોલાય છે, પણ ખરી રીતે તે બધા ભાગ તથા વડોદરાનુ રાજય મળી—જયા જયા ગુજરાતી ભાષા બોલાય છે તે બધા ભાગ—ગુજરાત જ કહેવાય. આપણે બધા 'ગુજરાતી' કહેવાઇએ. વેપાર અને તેને લગતા સાહસ માટે ગુજરાતના લોકો જેવા

સાહસિક, ઉદ્યોગી અને કાબેલ બીજા લોકો ગણાતા નથી. 'ગુજરાતી' મા હિન્દુ, જૈન, મુસલમાન, થોડાક ખ્રીસ્તી તથા પારસીનો સમાવેશ થાય છે જુદા જુદા ધર્મના હોવા છતા ગુજરાતીઓ બધા નરમ દીલના અને શાન્ત સ્વભાવના છે, અને તેઓ સપ સપીને રહી શકે છે હમણાં થોડા ઘણા દેશી રાજયો છે તેના રાજાઓ તથા તે બધા ઉપર સત્તા ધરાવનાર અગ્રેજ સરકાર ગુજરાતના ધણી છે અગ્રેજો આવ્યા તે પહેલા વડોદરાના ગાયકવાડ સરકાર ગુજરાતના ઘણાખરા ભાગ ઉપર ઉપરી સત્તા ધરાવતા હતા—થોડા ઘણા ભાગ પર મુસલમાનોનુ રાજ્ય હતુ ગાયકવાડ સરકારના પહેલા ઘણાખરા મુલક પર મુસલમાન રાજા હતા, તે અમદાવાદમા રહેતા તથા ગુજરાતના સુલતાન કહેવાતા મુસલમાનો પહેલા તો બધો ભાગ દેશી રાજાઓ—રજપૂતો—ના હાથમા હતો છેલ્લા રાજા વાઘેલા રજપૂતમાના થઇ ગયા, તે પહેલા સોલંકી, ચાવડા વગેરે વશના રાજાઓ હતા, અને તેથી પણ ઘણા વર્ષો અગાઉ કાઠીયાવાડમાં હાલ વળા છે ત્યા **વલ્લભીપુરનુ** રાજ્ય હતુ. આજથી લગભગ દોઢ હજાર વર્ષ પર વલ્લભીપુરનુ રાજ્ય મોટુ અને પ્રખ્યાત હતુ તે વખતમા ચીનનો એક મુસાફર નામે હુએનત્સગ કરીને આવ્યો હતો, તેણે તે વખતનુ વર્ણન લખ્યુ છે તે વાચવા લાયક છે મોટા થાઓ ત્યારે તે વાચશો તો આગલી હકીકત તમારા જાણવામા આવશે

ઉપર કહ્યુ તેમ ઉત્તર વિભાગમા ગુજરાત તળ, કચ્છ, કાઠીઆવાડ, અને થાણા જીલ્લો ગણાય છે થાણા જીલ્લો છે તેમ બીજા પણ જીલ્લાઓ છે. અમદાવાદ, ખેડા સુરત, ભરૂચ, પચમહાલ એ તથા થાણા મળી છ જીલ્લા એ ખાલસા મુલક છે દેશી રાજયોમા કચ્છ અને કાઠીયાવાડના મુખ્ય અને ખભાત, પાલણપુર, રાધણપુર, ઇડર, નાદોદ વગેરે બીજા નાના મોટા રાજયો છે. વડોદરા રાજય આ ઇલાકાના પ્રદેશમાં છે ખરું, પણ તે આ ઇલાકાના ગવર્નર સાહેબના તાબામા નથી, પણ વાઇસરોય સાહેબની સીધી દેખરેખ નીચે છે એ તો કહેવાઈ ગયુ છે.

ગુજરાતને સબધે તમારે જાણવા જેવુ તો ઘણુ, છે, પણ સપૂર્ણ હકીકત તો તમે મોટા થાઓ ત્યારે જાણી શકશો હાલ તો આટલી વાત યાદ રહેશે એટલે બસ થશે. ગુજરાત સબધે ખાસ

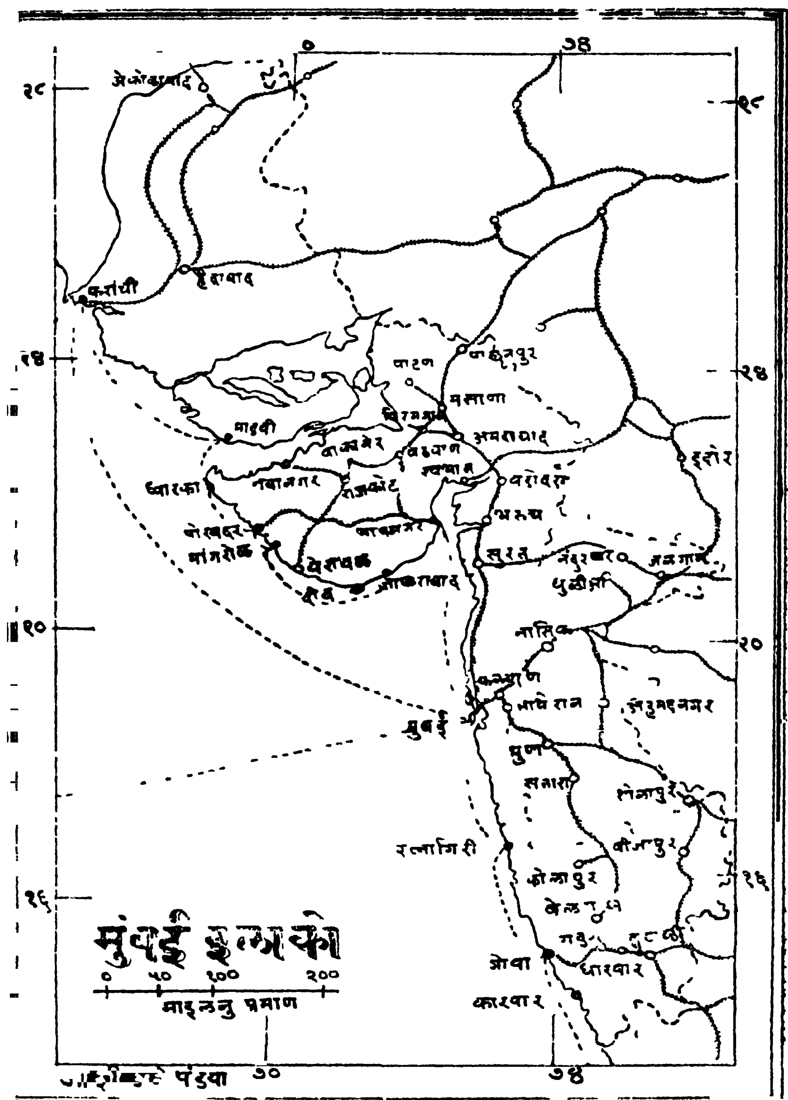
જાણુવા જેવુ તો એ છે કે ત્યાંના લોકો-પછી તે હિન્દુ, મુસલમાન કે પારસી હોય, તેઓ બધા સામાન્ય રીતે બોલતા વેપારમાં બહુ સાહસિક છે. દુનિયાના લગભગ બધા ભાગમા ગુજરાતના લોકો માલમ પડશે. તેઓ વેપારમાં આગળ પડતા છે, પણ નવા સાહસો કે કારીગરીમા તેઓ પછાત છે જુનુ છે તે પણ કેટલુંક ગુમાવતા જાય છે એ દીલગીર થવા જેવુ છે પેદાશમા ખેતીની મુખ્ય વસ્તુઓ ઘઉ, ચોખા, રૂ તથા તેલના બીઆ એ ખાસ છે. ગુજરાતીઓ સ્વભાવે સાલસ, શાન્ત અને ચાલતા વહેનમા જ વહ્યા જાય એવા ઘણે ભાગે છે, અને એવા એવા તોપણ આપણે ગુજરાતીઓ બ્રીટીશ સામ્રાજ્યની વફાદાર અને મદદગાર પ્રજા છીએ, એ ખુશી થવા જેવુ છે બ્રીટીશ સરકારના સુખકારક અમલ નીચે આપણે આપણા પોતા વિષે અને આપણા બીજા ભાઇઓ વિષે વધારે ને વધારે જાણતા જઇએ અને ગુજરાતને, હિન્દુસ્થાનને અને બ્રીટીશ સરકારને શોભા આપે એવુ વર્તન કરતા થઈએ એવુ દરેક વિદ્યાર્થીએ ઇચ્છવુ જોઇએ.

પ્રકરણ ૬ ઠું.

ઉત્તર વિભાગ—ચાલુ.

રેલ રસ્તા અને મુખ્ય મુખ્ય શહેરો.

મુબઇથી ઉત્તર વિભાગમા જવુ હોયતો બી બી સી. આઇ ગાડી અનુકૂળ પડ. વાંદરાથી થાણા જીલ્લામા દાખલ થયા એટલે ઉત્તર વિભાગમા દાખલ થયા એમ કહેવાય અમદાવાદ પહોચતા વચમા ફીરગીનુ દમણ આવે અને વડોદરા રાજ્યનો દેશી મુલક આવે છે વલસાડની નજીકમાં આબાના વનથી રેલ રસ્તો બહુ ખુશનુમા અને સુદર લાગે છે સુરત પાસે તાપી નદીનો પુલ ઓળંગી ગાડી આગળ દોડતા ભરૂચ જીલ્લામા દાખલ થાય છે. ભરૂચ પહોચતા પહેલા અકલેશ્વર સ્ટેશન આવે છે. ત્યાથી નાંદોદ જનારી ગાડીઓ ઉપડે છે. નાંદોદ એ રાજપીપળા સ્ટેટનુ રાજધાનીનુ શહેર છે રાજપીપળાના ડુગરમાથી અકીકના પથરો નીકળે છે. તેમ જ

करांची
हैदराबाद
पाटण
अमदावाद
वडोदरा
भरुच
सुरत
मांडवी
द्वारका
नवानगर
राजकोट
पोरबंदर
मांगरोळ
भावनगर
जाफराबाद
नंदुरबार
इंदोर
नासिक
माथेरान
मुंबई
पुणे
सतारा
सोलापुर
बीजापुर
रत्नागिरी
कोल्हापुर
गोवा
धारवार
कारवार
मुंबई इलाको
० ५० १०० २००
माइलनुं प्रमाण
२८
२४
२०
१६
७०
७४

ત્યાંના જગલોમાં મહુડા પણ પુષ્કળ થાય છે. નાદોદ એ રેવાકાઠા એજન્સીમા છે. ભરૂચ પહોંચતાં પહેલા અને અંકલેશ્વરથી ઉપડયા પછી નર્મદા નદીનો પુલ આવે છે. તે પુલ આખા મુબઇ ઇલાકામા મોટામાં મોટો છે. આ જીલ્લામાં રેલની બને બાજુઓએ વણના ખેતરો આવી રહેલાં છે જ્યારે મોસમ હોય ત્યારે સફેદ રૂથી શોભી રહેલા તે ખેતરો બહુ સુદર, દર્શનપ્રિય દેખાવ આપે છે. ભરૂચથી આગળ જતાં મિયા ગામ અને વિશ્વામિત્રી સ્ટેશનોથી બોડેલી અને ચાણોદ કન્યાળી જતી નાની રેલો શરૂ થાય છે બી બી લાઇનમા આગળ જતાં વડોદરા સ્ટેશન આવે છે. તે વડોદરા રાજ્યની રાજધાનીનુ શહેર છે. વડોદરાથી ઉત્તર વિભાગમા આગળ જતી ગાડીમા જવાથી આણુદ જકશન આવે છે. જ્યાથી ડાકોર, અમદાવાદ, ખંભાત અને વડોદરા જતા ચાર રસ્તાઓ છે ઉમરેઠની પાસે આવેલુ ડાકોર એ મોટું જાત્રાનુ ઠેકાણુ છે ખભાત દેશી રાજ્ય છે, તે પહેલા મોટુ બદર હતુ. અકીકનુ કામ ત્યાં બહુ વખાણુવા લાયક થાય છે આણુદથી ગાડીમા આગળ જતાં નડીયાદ જે ખેડા જીલ્લામા મોટા ગામોમાનુ એક છે, તે આવે છે. ત્યાથી સીધા આગળ જતા અમદાવાદ જવાય છે વલસાડથી તે ઠેઠ અમદાવાદ સુધીની જમીન બહુ ફળદ્રુપ છે, અને રેલની બન્ને બાજુએ આવેલા ઝાડ અને લીલોતરીથી જોનારની નજર તૃપ્ત થઇ જાય છે.

અમદાવાદથી કાઠીયાવાડ તરફ જતી રેલમા વીરમગામ સુધી ઝાડ-પાન દેખાય છે, પણ વીરમગામ મુકયુ એટલે કાઠીયાવાડનો વેરાન પથરાવાળો ભાગ શરૂ થાય છે. કાઠીયાવાડમા વઢવાણ પાસેથી ભાવનગર, ધ્રાંગધ્રા અને રાજકોટ જતી ત્રણ ગાડીઓ છૂટી પડે છે નકશામાં જોવાથી તે બધા ફાટા કયા કયા ભેગા થાય છે અને કેમ દોડે છે એ જોઇ શકશો. જામનગર, જૂનાગઢ, ભાવનગર, પોરબંદર, મોરબી, ગોંડળ, એ કાઠીયાવાડના મોટા શહેરો લગભગ બધા રેલ ગાડીથી જોડાએલા છે.

કચ્છમા જવા માટે રેલ રસ્તો નથી, પણ થોડા વખતમાં રણમાં થઇને રેલ જશે એવો સભવ છે

કાઠીયાવાડમા રેલ રસ્તાઓ છે તેમજ અમદાવાદથી મેસાણા જતા

રસ્તાઓ પણ નકશામા જોઇ લ્યો એટલે ઉત્તર વિભાગમા રેલ કયાં કયાં સુધી પહોચી છે તે જાણી શકશો

આ બધા ભાગમા સુરત પાસે ડુમસ અને હજીરા એ હવા ખાવાના ઠેકાણા છે. તેમજ કાઠીયાવાડમા જામનગર પાસે બાલાચડી અને જુનાગઢ રાજ્યમા ચોરવાડ તથા ભાવનગર રાજયમા ગોપનાથ એ પણ દરિયાઇ હવા માટે સારા ગણાય છે

સૂકી હવા માટે વઢવાણ બહુ સારૂ ગણાય છે. જેતલસરની હવા પણ સૂકી છે આ બને ગામની હવા આજારી માણસોને બહુ લાભ કરે તેવી કહેવાય છે

વેરાવળ પાસે **સોમનાથ પાટણમાં** સોમનાથ મહાદેવનુ જૂનુ દહેરૂ છે, જેના પર મહમદ ગીજનીએ ૧૦૨૪ મા સ્વારી કરી હતી તેનુ ખડેર છે દરિયાના કાઠા પર આવેલુ તે મદિર તેની જાહોજલાલીના વખતમા સૌદર્યના પ્રજેકોને આકર્ષે તેવુજ હશે, એમ ખાતરી આપે તેવુ છે.

આમા આવી ગએલા સ્ટેશનો અને શહેરો વિષે તમે કાઇ કાઇ જાણતા હશો ડાકોર, ચાણોદ, કન્યાળી, દ્વારકા, અબાજી, પાલીતાણા કે ગીરનાર એમ પોતપોતાની અનુકૂળ જાત્રાની જગાએ તમારામાથી કોઇક ગયા હશોજ

મોટા શહેરોમા અમદાવાદ, વડોદરા, સુરત, ભરૂચ તેમાથી કોઇક તો તમે જોયેલ હશે. **અમદાવાદ** સાબરમતીને કાંઠે છે, તે રેલ્વેનુ મોટુ સ્ટેશન છે તેમા કપડા વણવાની મીલો છે ગુજરાતની રાજધાની હતુ. તેથી જુની ઇમારતો જોવા જેવી છે. ગુજરાતમા તે હાલ પણ મોટુ શહેર ગણાય છે ટ્રેનિગ કૉલેજો કે જેમા શિક્ષકો તૈયાર કરવામા આવે છે, ગુજરાત કૉલેજ, નાના ડૉકટરો માટે કૉલેજ, ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી વગેરે ઘણુ ઘણુ જોવા અને જાણવા જેવુ છે **વડોદરા** વિશ્વામિત્રી નદીને કાંઠે છે અને ગાયકવાડ સરકારની રાજધાનીનુ શહેર છે. તેમા જુની ઇમારતો છે ખરી, પણ વધારે જોવા લાયક તો નવા મકાનો, મકરપુરા પેલેસ, લક્ષ્મીવિલાસ પેલેસ, મ્યુઝિઅમ, મોટો 'કમીટી' બાગ

નજર બાગ, વગેરે છે. ત્યા ટ્રેનિંગ કૉલેજ, વડોદરા કૉલેજ, કળાભુવન વગેરે પણ છે તે રાજ્ય વિષે પછીના પ્રકરણમા થોડુ ઘણુ લખેલું છે, તેથી જાણવા જેટલુ વાચી શકાશે.

સુરત પહેલા મોટુ શહેર હતુ (લગભગ હાલમા મુબઇ છે તેવુજ). અગ્રેજોની કોઠી ત્યા હતી, જાણીતુ બદર હતુ અને મોજશોખમા પણ બહુ આગળ વધેલુ હતુ તે તાપી નદીને કિનારે છે પાણીની રેલ તથા આગથી તે શહેરને ઘણી વાર નુકશાન પહોચેલું છે, તેથી તેમજ વેપાર બધો મુબઇ જવાથી હવે તો તે શહેરની જાહોજલાલી ઘણીજ ઘટી ગઇ છે **ભરૂચ** એ પવિત્ર નર્મદા ઉર્ફે રેવા નદીને કાઠે છે તે રૂ અને ઘી માટે ઘણુ વખણાય છે આ શહેર જરા ઉચી ટેકરી પર આવેલુ છે, તેથી સામા કિનારા ઉપરથી જોતા તે શહેરનો દેખાવ આખને આનદ આપે તેવો લાગે છે

કાઠીઆવાડમા ભાવનગર, જુનાગઢ, જામનગર એ ત્રણ મોટા રાજ્યો છે અને તે રાજ્યની તે તે શહેરોમા રાજધાની છે રાજકોટમા એજન્ટ ટુ ધી ગવર્નર સાહેબ રહે છે અને મ્યુઝીઅમ, રાજકુમાર કૉલેજ તથા ટ્રેનિંગ કૉલેજ પણ છે ભાવનગરમા સામળદાસ કૉલેજ અને જુનાગઢમા બહાઉદ્દીન કૉલેજ છે કચ્છમા **ભુજ** એ મુખ્ય શહેર છે ત્યાની ચાદીની કારીગરી બહુ વખણાય છે

ઉત્તર વિભાગમા મહુ મોટા બદરો નથી પહેલા સુરત હતુ અને ખભાત તેમજ ભરૂચ પણ સારા બદરો હતા, પણ હવે તેઓ નિરૂપયોગી જેવા થઇ ગયા છે. કાઠીયાવાડમા વેરાવળ, માગરોળ, પોરબદર અને કચ્છમા માડવી એ કાઇક જાણવા લાયક બદરો છે ભાવનગર તો ખાડીને કાઠેજ છે, છતા પણ ત્યાના મહારાજાની સારી દેખરેખને લીધે તે એક બદર થઈ પડયુ છે

પ્રકરણ ૭ મું.

ગાયકવાડનું રાજ્ય.

મુબઇ ઇલાકાના પ્રદેશમાં આવેલુ પણ મુબઇના ગવર્નર સાહેબના તાબા હેઠળ નહિં, એવુ એક મોટુ દેશી રાજ્ય ગાયકવાડ સરકારનુ છે, એ તો તમને કહેવાઇ ગયુ છે. તેનુ મુખ્ય અને રાજધાનીનુ શહેર **વડોદરા** છે અમદાવાદ જતા તે શહેર વચમા આવે છે અને તે બી. બી સી આઇ રેલનુ મોટુ સ્ટેશન છે વડોદરા શહેર વિષે તો આગલા પ્રકરણમા જરા કહેલુ છે. એ રાજ્યના ઉપરી મરાઠા હિન્દુ ગાયકવાડ સરકાર છે. પહેલા તો ગુજરાતના કેટલાક ભાગ ઉપર અને લગભગ આખા કાઠીયાવાડ ઉપર તેમનો અમલ હતો. પોતાનો અમલ સ્વીકારનાર રાજ્યો પાસેથી ગાયકવાડ સરકાર દર વર્ષે અમુક પૈસા લેતા અને તે રકમને 'પેશકશી' કહેતા હજી પણ પેશકશી લે છે. પણ હવે અગ્રેજ સરકાર તે પેશકશી ઉઘરાવીને ગાયકવાડ સરકારને આપી દે છે

ગાયકવાડ સરકારનો ખાલસા મુલક કેટલો છે, તેનો કઇક ખ્યાલ નકશામા જે ગામની આસપાસ લીટી કરી છે, તે પરથી આવી શકશે **વડોદરા**, સુરત પાસે આવેલુ **નવસારી**, **કડી પાટણ** અને કાઠીયાવાડમા **અમરેલી**, **દ્વારકા** એમ છૂટો છુટો વેરાયલો મુલક છે. તે મુલકમા લગભગ બધી જગાએ રેલ ગાડીઓ છે અને બીજી રીતે પણ કારભાર બહુ સારી રીતે કરવાની ગાયકવાડ સરકાર કાળજી રાખે છે. તે રાજ્યમાં લોકોના સુધારા માટે કેટલાક આગળ પડતા પગલા લેવામા આવે છે પ્રાથમિક કેળવણી ફરજીઆત કરવામા આવી છે અને લગ્નની ઉમર ચૌદ વર્ષની ઠરાવવામા આવી છે. વખતો વખત જુવાન વિદ્વાનોને વિલાયત મોકલી યોગ્ય શિક્ષણ આપવા માટે મહારાજા હમેશા તૈયાર રહે છે, અને એકદર રીતે સારા અને આગળ પડતા રાજ્યમા જે જે સુધારા માલમ પડવા જોઇએ એવા ત્યા દાખલ થતા જાય છે

વડોદરા, કડી, નવસારી, અમરેલી, દ્વારકા, સિદ્ધપુર પાટણ, મહેસાણા, ડભોઇ વગેર આ રાજ્યના જાણીતા શહેરો છે. નકશામા તે કાઢેલાં છે તેથી તે કયા કયા છે એ જોઇ શકશો વડાદરા રાજધાનીના શહેર તરીકે,

સિદ્ધપુર પાટણ એક જુના અને જાત્રાના ઠેકાણાં તરીકે, અને દ્વારકા પણ જાત્રાનાં પવિત્ર સ્થળ તરીકે જાણીતાં છે. મહેસાણા એ રેલ્વેનું જંકશન અને ડભોઇ એક જુનુ શહેર છે ચાણોદ કન્યાળી પણ એક જાત્રાનુ ઠેકાણું છે અને નર્મદા નદીને કાંઠે આવેલું છે.

પ્રકરણ ૮ મું.

ઉત્તર વિભાગ.

યાદીરૂપ.

નદી—બનાસ, સરસ્વતી, સાબરમતી, મહી, નર્મદા, તાપી, ભાદર.

રણ—કચ્છનુ રણ.

પર્વત—પાવાગઢ, ગીરનાર, શેત્રુંજો.

અખાત—કચ્છનો અને ખંભાતનો અખાત.

બંદર—માંડવી, દ્વારકા, પોરબંદર, માંગરોળ, વેરાવળ, જાફરાબાદ, ભાવનગર, મુંબઈ

હવા ખાવાના ઠેકાણાં—ડુમ્મસ, હજીરા, બાલાચડી, ચોરવાડ, ગોપનાથ અને તીથલ

જાત્રાનાં ઠેકાણા—દ્વારકા, ડાકોર, ચાણોદ કન્યાળી, પાલીતાણા—શેત્રુંજો, ગીરનાર, ઉદવાડા, બહુચરાજી અને અંબાજી.

જોવા લાયક સ્થળો—કબીરવડ, ગીરનાર, કેનેરીની ગુફા, સોમનાથ પાટણ, લસુદ્રાના કુંડ, ટુવા કાંકણના કુંડ, ચાંપાનેર, રૂદ્રમાળ, આરાસુર અને ધુમલી. સરખેજનો રોજો પણ જોવા જેવોજ છે.

કુદરતી વિભાગો—કચ્છ અને કાઠીયાવાડ તો નકશામા જોતાજ માલમ પડે છે તે સિવાયનો ભાગ ગુજરાતને નામે ઓળખાય છે, કે જેમાં ચરોતર, કાનમ, ભાલ વગેરે ભાગો છે.

રાજકીય વિભાગો:—

જીલ્લાનુ નામ.	મુખ્ય મુખ્ય શહેરો.
૧ અમદાવાદ	અમદાવાદ, વીરમગામ, ધોધા, ખારાઘોડા અને ધોળકા
૨ ખેડા	ખેડા, નડિઆદ, ઉમરેઠ, ડાકોર, કપડ-વંજ, મહેમદાવાદ, આણુંદ, ઠાસરા
૩ પંચમહાલ	ગોધરા, ચાપાનેર, હાલોલ અને દાહોદ
૪ ભરૂચ	ભરૂચ, અંકલેશ્વર અને શુકલ તીર્થ
૫ સુરત	સુરત, વલસાડ, ડુમસ, હજીરા, ઉદવાડા
૬ થાણા	થાણા, વાદરા, વસઇ, કલ્યાણ અને બરોલી

દેશી રાજયો:—

એજન્સી	મોટા શહેરો
૧ પાલણપુર એજન્સી	પાલણપુર અને રાધણપુર
૨ મહીકાંઠા એજન્સી	ઇડર અને દાતા.
૩ રેવાકાંઠા એજન્સી	રાજપીપળા (નાંદોદ) છોટા ઉદેપુર, બારીયા અને લુણાવાડા.
૪ સુરત એજન્સી	સચીન, ધરમપુર ને વાસદા.
૫ કાઠીયાવાડ એજન્સી	જુનાગઢ, જામનગર, ભાવનગર, પોર-બંદર, ગોંડળ, રાજકોટ, અને મોરબી
૬ કચ્છ એજન્સી	ભુજ, માંડવી.
૭ ગાયકવાડી રાજ્ય	વડોદરા, ડભોઇ, પાટણ, નવસારી, અમરેલી, દ્વારકા, વડનગર અને પેટલાદ
૮ બીજાં દેશી રાજ્યો.	ખંભાત, જંજીરા.
૯ સ્વતંત્ર રાજ્ય.	દીવ, દમણ, ગોવા

રેલ્વેનાં મોટા જંકશનો	અમદાવાદ, આણંદ, વડોદરા, વિરમગામ, મહેસાણા, વઢવાણ, રાજકોટ, ધોળા અને જેતલસર.
મોટાં સ્ટેશનો.	સુરત, ભરૂચ, નાદોદ, ભાવનગર, જામનગર, પોરબંદર, ખંભાત, ઉમરેઠ, ડાકોર, ગોધરા, નડીઆદ.

પ્રકરણ ૯ મુ.

સિંધ વિભાગ.

મુબઇ ઈલાકામાનો છક ઉત્તરનો ભાગ તે સિંધ વિભાગ છે સિંધુ નદી પરથી તેનુ તેનુ નામ પડયુ છે, એ તો તમે જાણો છો તે વિભાગમા વરસાદ ઘણો ઓછો પડે છે, પણ વસંત ઋતુમા સિંધુ નદીમા રેલ આવે છે, તેથી આસપાસના બધા મુલકમા પાણી છલી જાય છે, અને તે પાણી વરસાદની ગરજ સારે છે. સિંધુ નદી હિમાલય પર્વતમાથી નીકળે છે. હિમાલયમા ખુમ બરફ રહે છે. વસંત ઋતુમા તે બરફ ઓગળવા લાગે છે અને તેથી તેના પાણીથી સિંધુ નદીમા પૂર આવે છે.

નદીના પ્રવાહ પરથી જાણી શકશો કે તે વિભાગનો દક્ષિણ ભાગ નીચો જમીનવાળો છે. હૈદ્રાબાદ પછી સિંધુ નદીના ફાટા થઇ જાય છે તે ફાટાઓથી ત્રિકોણ જેવા ભાગ થઇ જાય છે. તે ભાગમા નદીનો કાંપ એકઠો થાય છે, તેથી હવા સારી રહી શકતી નથી મુખ આગળ બની ગએલા તેના ત્રિકોણ જેવા ભાગને અંગ્રેજીમા 'ડેલ્ટા' કહે છે, મરાઠીમા ચિમટા કે ઘોડા કહે છે, અને ગુજરાતીમા 'પાણથળ' કહી શકાય.

વરસાદ ઓછો હોવાને લીધે હવા સૂકી અને ગરમ રહે છે. ગરમ પ્રદેશમા થાય તેવા ફળો, જેવા કે ખારેક, કેળાં, કેરી, નારંગી, દાડમ, અંજીર અને તડબુચ વગેરે પુષ્કળ થાય છે

सिंध विभाग

माइलनु प्रमाण

मुलेमान

जेकबाबाद

शिकारपुर

खैरपुर

हैद्राबाद

उमरकोट

कराची

कच्छनु रण

कच्छ

कोरीनी खाडी

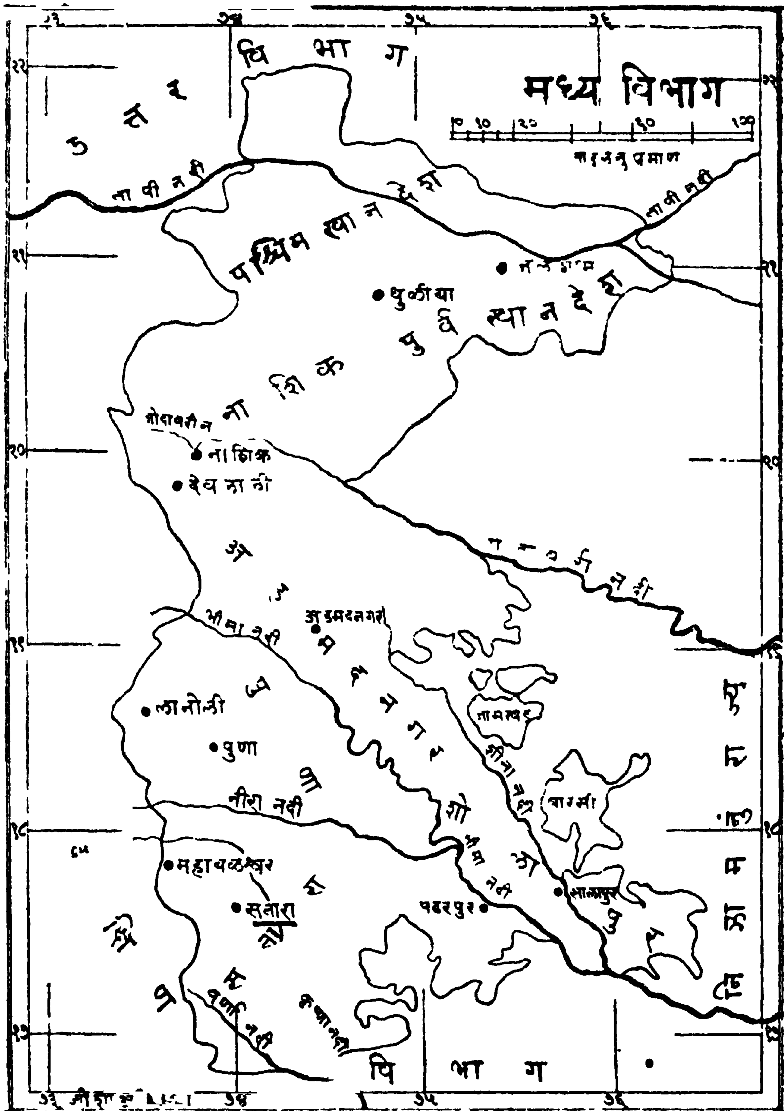
ખેતીની ઉપજ પણ સારી થાય છે ડાંગર, ઘઉ, બાજરો, તેલી બીયાં, વગેરે મુખ્ય છે. 'ઇજીપ્શયન' નામનુ ઉચી જાતનું રૂ ત્યાં ઉત્પન્ન કરવાની અજમાયશ કરી હતી તે ફત્તેહમદ થવાથી તેવુ રૂ ત્યાં વધારે થવાનો સંભવ છે. ત્યાં ભાષા સિંધી અને નજીકના બલુચીસ્તાનની બલુચી એ બે મુખ્ય છે. લોકોનો મોટો ભાગ મુસલમાન છે. ચોથા ભાગે હિન્દુઓ છે, પણ પહેરવેશમા (અને કઇક કઇ ખાનપાનમા પણ) મુસલમાનોને મળતા થઇ ગયા છે

સિધમા કરાચી એ મોટુ બદર છે, અને તે ખીલવવામાં આવે તો કદાચ મુબઇ સાથે પણ હરિફાઇ કરે તેવુ છે

સિધમાં કમીશનર સાહેબ છે અને તેના તાબા નીચેના મુલકના છ જીલ્લાઓ કરવામા આવ્યા છે, તેમા 'ઉપલો સરહદનો મુલક' નામનો જીલ્લો જરા જોખમવાળો છે, કારણ તે હિન્દુસ્તાનનુ નાકુ છે તે ભાગનુ મુખ્ય શહેર જેકોબાબાદ છે 'જેકમ' નામના સાહેબે જુના 'ખાનઘર' નામના શહેરની જગાએ તે વસાવ્યુ અને તે ઉપરથી તેવુ નામ પડયું છે.

સિધમા કારીગરીમા હૈદ્રાબાદ વખાણાય છે. શેતરજી તથા ચામડાની વસ્તુઓ સારી થાય છે થરપારકર જીલ્લામા પણ તે બન્ને થાય છે. અને વધારામા ધાબળી ત્યા સારી થાય છે ખૈરપુર સસ્થાનમા હાથીદાતનું કામ, લાખનાં રમકડા તથા તરવારની કારીગરી વખાણવા લાયક છે.

ખૈરપુર સશ્થાનમા રાજા મુસલમાન છે, તેનો જે ભાગ સિંધુ નદીની આસપાસ આવેલો છે તે ફળદ્રુપ છે, પણ બીજો બધો રેતાળ છે.

मध्य विभाग
उत्तर विभाग
तापी नदी
पश्चिम खानदेश
पूर्व खानदेश
धुळीया
नाशिक
गोदावरी नदी
नाशिक
अहमदनगर
भीमा नदी
पुणा
नीरा नदी
महाबळेश्वर
सतारा
पंढरपूर
सोलापुर
बार्शी
कृष्णा नदी
वर्णा नदी
विभाग

પ્રકરણ ૧૦ મું

મધ્ય વિભાગ.

આ વિભાગમા ખાનદેશ અને મહારાષ્ટ્ર કહેવાતો ભાગ આવેલો છે. ઘણે ભાગે ડુગરાઉ અને જગલોવાળો તે પ્રદેશ છે. જે જમીન ખેડવા લાયક છે, તેમા રૂ અને અનાજ થાય છે નાશિકમા લીલી દ્રાક્ષ અને ખાનદેશમા અળશી એ જાણવા જેવી પેદાશ છે પુણા પાસે દ્રાક્ષ, અજીર, નારગી વગેરે મેવો પુષ્કળ થાય છે.

આ ભગમા ખાનદેશની ભાષા, મરાઠી મુખ્ય અને ગુજરાતી તથા મારવાડી ભાષા બોલાય છે સોલાપુર જીલ્લાના દક્ષિણ ભાગમા કાનડી ભાષા બોલાય છે બીજા ભાગમા મરાઠી ભાષા બોલાય છે. ધર્મ હિન્દુ ઘણે ભાગે અને મુસલમાનો હોવાથી મુસલમાની ધર્મ પણ ખરો. ખ્રીસ્તીઓ થોડા છે અને પારસીઓ તો જુજ જ

વિભાગનો ઘણો ખરો ભાગ ખાલસા છે પહેલા તે પેશ્વાઓના હાથમા હતો, તેથી જ્યારે પેશ્વાઓનુ રાજ્ય અગ્રેજ સરકારના હાથમા આવ્યુ ત્યારે તે બધો અગ્રેજ સરકારનો જ થઇ ગયો થોડાક નાના દેશી રાજ્યો છ તેમા સતારા જાગીર જાણવા લાયક છે તેમા પણ ચાર નાના રાજ્યો છે, ભોર, ફલટણ, ઔંધ અને (અકલકોટ) જત: તેમાથી ભોર અને ઔંધમા બ્રાહ્મણ રાજા છે, ફલટણમાં રજપૂત અને અકલકોટમા ભોસલે કુટુબના રાજા છે સતારા જીલ્લાથી ઓળખાતો બધો ભાગ શિવાજીના વશમા હતો, પણ તે વશના છેલ્લા રાજાને વારસ નહિ હોવાથી, તે ખાલસા કરી દેવામા આવ્યો છે.

નદીઓ નકશામા જુઓ. મુખ્ય શહેર તેમના પર આવેલા છે તે બતાવ્યા છે ગોદાવરી મોટી અને પવિત્ર ગણાય છે. નાસિક પાસે તેનુ માહાત્મ્ય વધારે છે ત્યા ઘણા પ્રાચીન કાળમા ઋષિઓના આશ્રમો હતા, અને પચવટી કે જ્યા શ્રી રામચદ્રજી વનવાસને વખતે રહ્યા હતા, તે પણ ગોદાવરી તટેજ છે.

પર્વતોમાં પશ્ચિમ તરફના પશ્ચિમઘાટ છે, કે જેના અમુક ભાગો

બોરઘાટ અને થળઘાટને નામે ઓળખાય છે. નાસિક પાસે પાડવ ગુફાને નામે ઓળખાતી જગાઓની ગુફાઓ, તથા લોનાવલા અગર લાનોલી પાસે કાર્લીની ગુફાઓ છે આ ગુફાઓ બૌદ્ધ લોકોની છે, અને આજથી દોઢ બે હજાર વર્ષ ઉપર તે કરવામા આવી હશે એમ અટકળ કરી શકાય છે.

આ વિભાગમા રેલગાડી વિષે તો થોડુક તમે જાણો છો સુરતથી તાપ્તીવેલી રેલ્વે ખાનદેશમા જાય છે, અને મુબઇથી આવતી જી આઇ. પી પણ દોડે છે જુઓ, રેલગાડીના નકશામા, રસ્તા તથા મુખ્ય મુખ્ય સ્ટેશનો શોધી કાઢો મુબઇથી નાસિક જતા ઇગતપુરી પાસે અને પુણા જતા કરજત પાસે 'રીવર્સિંગ' સ્ટેશનો આવે છે, અને ડુગરામાથી આરપાર ભોયરા (જેને મરાઠીમા 'બોગદા' કહે છે) ખોદી કાઢયા છે, એ વાત તો ગયે વર્ષે પણ ભણી ગયા છો. 'ભુસાવળ' એ મોટુ જકશન છે. રસ્તાઓ સબધે એક જાણવા જેવી વાત એ છે કે, મુંબઇથી આગ્રા જવાની એક મોટી પાકી સડક જુના વખતમા હતી, તે આ વિભાગમા થઇને જાય છે. આ સડક ઘણી જુની હોવા છતા હજી સારી સ્થિતિમા છે.

આ વિભાગમા હવા ઘણે ભાગે કોરી અને સૂકી છે ઉનાળામા તાપ બહુ લાગે છે, પુણામા ચોમાસાની હવા તો ખાસ સુદર અને ખુશનુમા રહે છે મુબઇ ઇલાકાના નામદાર ગવર્નર સાહેબ ચોમાસામા ત્યાજ રહે છે નાસિક પાસે દેવલાલી સૂકી હવાને માટે ખાસ પ્રખ્યાત છે સતારા જીલ્લામા મહાબળેશ્વરના શિખર પર બહુ ઠડી રહે છે. ઉનાળામા પણ ત્યા બહુ સારી ઠડી હવા રહે છે, તેથી મુબઇ ઈલાકાના નામદાર ગવર્નર સાહેબ ઉનાળામા મહાબળેશ્વરજ રહે છે પુણાથી નીકળતી સર્ધન મરાઠા રેલ્વે પર વઠાર નામનુ સ્ટેશન છે, ત્યાથી મહાબળેશ્વર જવાય છે. મહાબળેશ્વર પાસે પાંચગણી છે તે પણ હવા ખાવાના ઠેકાણા તરીકે પ્રખ્યાત છે

જાત્રાના ઠેકાણા તરીકે નાશિક અને પંઢરપુર જાણીતાં છે નાશિકમાં ગોદાવરી નદી પવિત્ર ગણાય છે. અને સિહસ્થ વર્ષમા ગોદાવરીમા

સ્નાન કર્યાનુ ખાસ પુણ્ય છે એમ મનાય છે, એટલે તે વર્ષમા ઘણા લોકો ત્યા જાય છે દર બાર વર્ષે સિહસ્થ વર્ષ આવે છે પઢરપુરમાં વિઠોબાનુ મદિર છે અને દક્ષણી લોકોની પઢરી વિઠોબા પર બહુ ગાઢ શ્રદ્ધા છે.

અહમદનગરમા એક વખત ચાંદબીબી નામની રાણીએ બહુ બહાદુરી બતાવી હતી, એ તો તમે ઇતિહાસમા શીખશો મોગલ રાજાએ અહમદનગરને ઘેરો ઘાલ્યો, રાજા ગુજરી ગયો, ત્યારે રાણીએ પોતે દુશ્મનોને હઠાવી કાઢયા હતા પુણા એ પણ જુનું ઐતિહાસિક શહેર છે. પેશ્વાઓની રાજધાનીનુ શહેર હતુ તેની પાસે ખડકી નામના ગામ પાસે ઇ. સ ૧૮૧૭ મા અગ્રેજો અને પેશ્વા વચ્ચે મોટી લડાઇ થઈ હતી, જે પછી ઇ સ ૧૮૧૮ મા પેશ્વાઇ રાજ્યનો અત આવ્યો હતો.

ખેતીની પેદાશની વાત તો આગળ કહેવાઇ ગઇ છે જુવાર, બાજરી, ઘઉ, તેલના બીઆ વગેરે છે કાગળ બનાવવાનો-નવો ઉદ્યોગ જાણવા લાયક છે. નાશિક અને પુણાના ત્રાબા પિત્તળના વાસણ વખાણાય છે. નાશિક જીલ્લામા યેવના નામનું ગામ છે ત્યા હાથનુ વણાટ કામ સારૂ થાય છે.

આ વિભાગનો થોડો ભાગ—બે નાના તાલુકા, નિઝામના રાજ્યની હદમા છે (નકશામા જુઓ) જામખેડ તથા બારસી એ બન્ને ઇલાકાની મુખ્ય હદ બહાર હોવા છતા આ ઇલાકામા જ છે જામખેડ અહમદનગર જીલ્લામા તથા બારસી સોલાપુર જીલ્લામા છે.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

દક્ષિણ વિભાગ.

દક્ષિણ વિભાગમા ઘણે ભાગે **કાનડી** ભાષા બોલાય છે, મધ્ય વિભાગ જેટલા ડુગરો આમા નથી આ વિભાગની જમીન ઉચી અને સપાટ છે.

જમીનના જુદા જુદા પ્રકાર, ઉચાણ નીચાણ પ્રમાણે કેવા હોય છે, તે જરા જાણવા જેવુ છે જ્યા ડુંગરા વધારે હોય તે ઉચી જગા હોય એ તો કહ્યા વગર પણ તમે સમજી શકો તેવુ છે વળી નદીના પ્રવાહ પરથી ઉચી અને ઢળતી જમીન પારખી શકાય, એ તો તમોને કહેવાયુ છે. જમીન ઉચી અને ઉચી થતી જાય તો ઢાળ, ટેકરી, ડુગર અને પર્વત બને છે. નીચી નીચી ટેકરીઓ તે ધાર કહેવાય છે. જ્યા બહુ ધાર હોય તેવી જગાને ધારોડ પ્રદેશ કહે ધારથી મોટી **ટેકરી**, તેથી મોટા ડુંગર, અને બહુ મોટા હોય તે **પર્વત** કહેવાય ઘણા ડુગરો હોય તેવા ભાગને ડુંગરાઉ પ્રદેશ કહે. જ્યા ડુંગર, પર્વત હોય ત્યા ‘ ખીણુ ’ પણ હોય એ ટેકરી કે ડુગરની વચ્ચે નીચી, ઉડી, અને લાબી જમીન હોય તેને ખીણુ કહે

જેમ ડુગરાઉ મુલક હોય, તેમ કેટલીક જગાએ નીચી નીચી જમીન હોય. નીચી, ઉડી, લાબી અને સાંકડી હોય તો ખીણુ કહેવાય, પણ નીચી જમીન સાકડી નહિ પણ પહોળી વિસ્તારવાળી સપાટ હોય તો તેને નીચાણુનો પ્રદેશ કહે છે

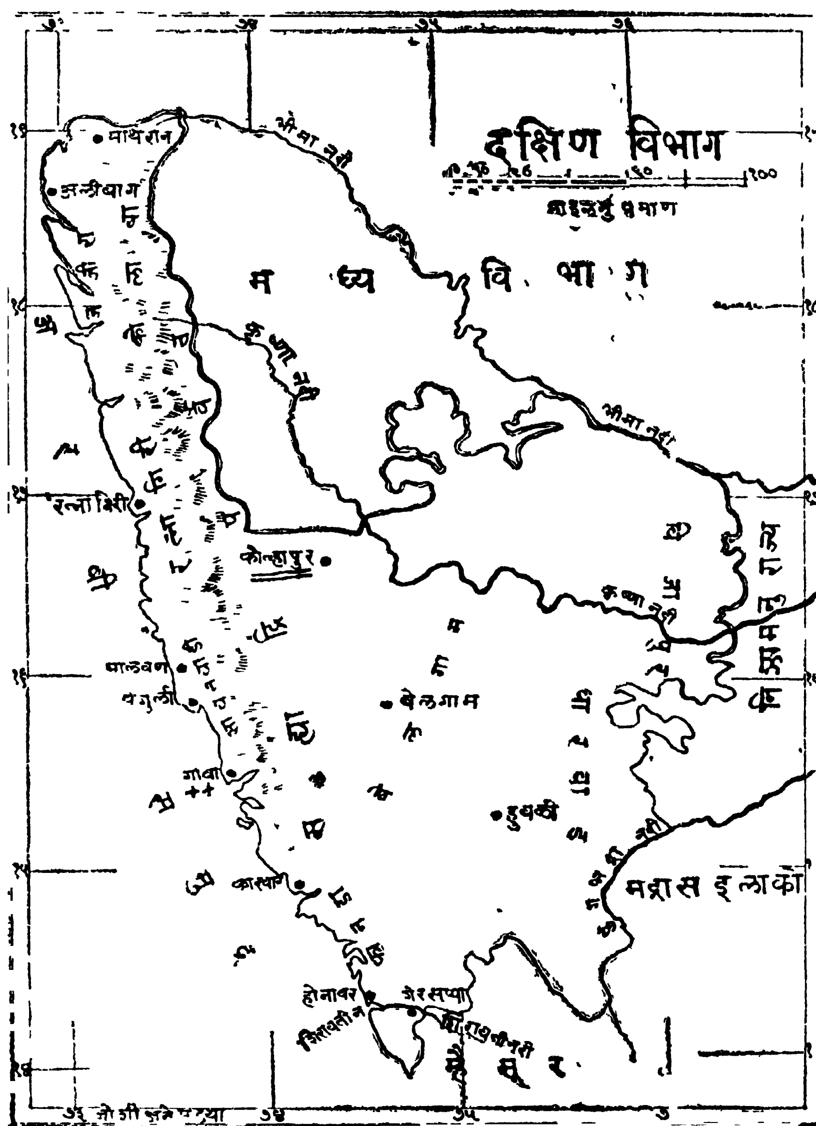
કેટલીક જમીન એવી હોય છે કે ઉચી અને ઉચીજ થઇ, પછી પાછી ઉપરના ભાગમા સીધી સપાટ થઇ ગઇ હોય છે. એટલે, પડખેના ભાગથી થોડોક ભાગ ઉચો ગયો હોય તે ભાગ ટેકરી, પણ કોઇ કોઈ જગાએ એવુ હોય કે અડખે પડખેની બધી જમીન એક સાથે ઉચી અને ઉચીજ હોય, અને ઉચી થઇને પછી ઉપરનો ભાગ સીધો સપાટ હોય, એવી ઉચી થતી જમીનને ‘ ઉચ્ચ પ્રદેશ ’ કહે છે

દક્ષિણ વિભાગમા આવો ઉચ્ચ પ્રદેશ છે. બહુ ડુગરા નથી,

પણ જમીનનો બધો ભાગ ઉંચો ઉંચો થઇ પાછો ઉપર સપાટ જેવો છે. વચમા સહ્યાદ્રિ પર્વત આવી રહેલો છે. સહ્યાદ્રિ પર્વતના પશ્ચિમ તરફના ભાગમાંથી જે જે નદીઓ વહે છે, તે બહુ ટુંકી અને બહુ ઝડપબધ વહેનારી છે, તેથી તે ભાગની નદીઓમા ધોધ જોવા જેવા છે. બેલગામ જીલ્લામા ગોકાક પાસે ઘટપ્રભાનો ધોધ જોવા જેવો છે, અને કાનડા જીલ્લામા હોનાવર બદર પાસે ગેરસપ્પા નામનો શિરાવતી નદીનો ધોધ બહુજ વખાણુાય છે. તે ધોધને માટે એક અગ્રેજ લખે છે કે, જ્યારે તે ધોધ સપૂર્ણ બહારમા હોય છે ત્યારે તેનો દેખાવ એવો ઉત્તમ બની રહે છે કે, આખી દુનિયામાં તેની સાથે બીજો કોઇ દેખાવ બરાબરી કરી શકેજ નહિ ૮૨૫ ફીટની ઉચાઇથી ત્યા પાણી પડે છે, અને તે નીચે પાછુ ૧૩૨ ફીટ ઉડા ખાડામા પડે છે !

આ વિભાગમા જેમ કુદ્રતની આ મઝા છે તેમ પેદાશમા અને ખનીજમા પણુ આ વિભાગ જેવી ઉત્તમતા ઇલાકાના બીજા કોઇ ભાગમા નથી. એલચી, સોપારી, અને મરી એ આ ભાગમાંજ થાય છે સોનુ રૂપુ પણુ આ વિભાગના ધારવાડ જીલ્લામાં નીકળે છે. નાળીએર, ડાગર, ઘઉં, કપાસ વગેરે તો બધે થાય છે, તેમ અહિં પણુ થાય છે. તેમા પણુ નાળીએર, ડાંગર અને રૂ વિશેષ પાકે છે. ઉપર ગણાવેલ ચીજો ઉપરાંત વાસ પણુ આ વિભાગના બેલગામ જીલ્લામાં થાય છે બેલગામનું નામજ વેણુગ્રામ–વેણુ વાસ, ગ્રામ. ગામ–છે. આ ઉપરાંત વેંગુર્લામા (રત્નાગિરિ જીલ્લામા) કાજુ થાય છે, તથા બેલગામ જીલ્લામા સ્લેટના પત્થર નીકળે છે જગલો પણુ આ વિભાગના કોલાબા અને રત્નાગિરિ જીલ્લામા આવેલા છે કોલાબા તાબાના જંગલોમાં સાગ અને સિસમ વખાણુાય છે રત્નાગિરિ જીલ્લામા વાસ અને ખેર પુષ્કળ છે. બેલગામ જીલ્લામાં પણુ સહ્યાદ્રિ પર્વતની નજીકમાં ગીચ જગલો છે આ ઉપરથી, છોકરાઓ, તમે જોઇ શકયા હશો કે આ વિભાગમાં ઘણી નવી નવી વાત તમે વાંચી

સાથે નકશો આપ્યો છે, તે વાંચી જીલ્લાઓ જુઓ, અને બંદરો તથા મોટાં શહેરો પણુ શોધી નામ યાદ રાખો.

दक्षिण विभाग
मध्य विभाग
भीमा नदी
माथेरान
अलीबाग
रत्नागिरी
कोल्हापुर
कृष्णा नदी
मालवण
बेलगाम
गोवा
हुबली
कारवार
मद्रास इलाका
होनावर
गेरसप्पा
मैसूर

કોલાબા જીલ્લામા ઉરણમા તથા બીજા ભાગમાં મીઠું પકવવામાં આવે છે, તથા તે જીલ્લામા, હવા ખાવાનુ સ્થળ માથેરાન છે, તે તમે શીખી ગયા છો મુબઇના ઘણા શેઠીઆઓ ઉનાળામા ત્યા જાય છે, તે જાણતા હશો, જી. આઈ પી ના નેરળ સ્ટેશનથી ત્યાં જવાય છે ડુંગર પર નાની રેલ ગાડી ચઢાવાય છે, એ ગયા વર્ષમાં તમને કહેવાયુ છે, તેથી યાદ હશે

રેલ ગાડીની પેઠે દરિયાઇ સફરની સગવડ આ વિભાગમા સારી છે અલિબાગ, રત્નાગિરિ, માલવણ, વેંગુર્લા, કારવાર, અને હોનાવર એ સારા બદરો છે

આ વિભાગમા કોલ્હાપુરનુ દેશી રાજ્ય કંઇક મોટુ છે તેમાં પણ શિવાજીના વશની એક શાખાનુજ રાજ્ય છે સતારામા મોટી શાખા હતી. તે નાવારસ થવાથી અગ્રેજ સરકારે તે ખાલસા કરી લીધું. પણ કોલ્હાપુરમા હજી જુની શાખાજ ચાલુ છે બીજા રાજ્યોમાં સાવતવાડી કે જેમા સોપારી કાજુ ઉપરાત કોકમના ઝાડ પુષ્કળ છે, તે તથા સીદીનુ સસ્થાન જજીરા એ બે જાણવા જેવા છે કાઠિઆવાડમા જાફરાબાદનુ રાજ્ય પણ આ રાજાઓના વશવાળાનુજ છે જજીરા શબ્દ અરબી જઝીરા એટલે ટાપુ ઉપરથી પડયો છે એની રાજધાની નાના બેટમા છે, ત પરથી નામ પડયુ છે.

ફીરગીઓનુ ગોવા જેનુ જુનુ નામ પાંજીમ છે, તે આ વિભાગને લગતુ છે આ સ્વતત્ર રાજ્ય છે અને પોર્ટુગલ દેશના લોકો જેને ફીરગી કહીએ છીએ તેનુ તે છે આ વાત તો તમે શીખી ગયા છો પોર્ટુગાલ દેશમા પહેલા રાજા શહેનશાહ હતા, પણ હવે તો તે પ્રજાસત્તાક રાજ્ય થઇ ગયુ છે પ્રજાસત્તાક રાજ્ય તે કેવુ હશે, એ તો તમે આગળ ઉપર શીખશો હમણા એટલુજ યાદ રાખશો તો બસ છે, કે તેવા રાજ્યોમા બધી સત્તા પ્રજાનાજ હાથમા હોય છે વશપરપરાથી ચાલ્યા આવતા રાજાઓ રાજા નહિ, પણ પ્રજા જેને પ્રસદ કરી રાજા બનાવે તે રાજા કહેવાય !

પોર્ટુગલના લોકોએ રાજા સામે થઇ, તેને ગાદીએથી ઉઠાડી મૂકી

રાજ્યનો રાજા પોતેજ નીમવાનુ માથે લીધુ. પ્રજાનીજ જેમા કુલ સત્તા હોય-રાજા ઉપરી ખરા, પણ તેને પ્રજાજ નીમે તેવા રાજ્યને પ્રજાસત્તાક રાજ્ય કહે છે.

નાના મોટાં દેશી રાજ્યો પા. ૪૨ મે આપ્યા છે, તે બધાં મોટા નકશામા જોઇ શોધી કાઢો

પ્રકરણ ૧૨ મું.

મુંબઇ ઇલાકો.

યાદીરૂપ.

સીમા:—

ઉત્તરે—બલુચિસ્તાન, પંજાબ અને રજપુસ્થાન.

પૂર્વે—મધ્ય હિન્દ એજન્સી, મધ્યપ્રાન્તો અને નિઝામનુ રાજ્ય

દક્ષિણે—મદ્રાસ ઈલાકો અને મ્હૈસુર

પશ્ચિમે—અરબી સમુદ્ર.

ક્ષેત્રફળ:—

ખાલસા	૧૨૨૯૮૪	ચોરસ માઇલ છે.
દેશી રાજ્યો	૬૫૭૬૧	ચોરસ માઇલ છે.
વડોદરાનું	૮૦૯૭	ચોરસ માઇલ છે,

રાજકીય વિભાગ:—

૧ સિંધ વિભાગ ૨ ઉત્તર વિભાગ

૩ મુબઇ બેટ ૪. મધ્ય વિભાગ.

૫ દક્ષિણ વિભાગ

કુદરતી વિભાગ—

૧. ગુજરાત, ૨ કચ્છ, ૩ સિંધ, ૪ મહારાષ્ટ્ર.

૫. કાનડા.

ઉપર ગણાવેલા રાજકીય વિભાગોના પેટા વિભાગો અને મુખ્ય શહેરો.

સિંધ વિભાગ.

જીલ્લા	મુખ્ય શહેરો.
કરાચી	કરાંચી, ઠઠ્ઠા.
હૈદ્રાબાદ	હૈદ્રાબાદ
થરપારકર	ઉમરકોટ
સક્કર	સક્કર, શિકારપુર.
લારખાના	લારખાના.
ઉપલો સરહદનો મુલક	જેકોબાબાદ.
ખૈરપુર સંસ્થાન	ખૈરપુર.

ઉત્તર વિભાગની વિગત અપાઇ ગઈ છે

મધ્ય વિભાગ.

પશ્ચિમ ખાનદેશ	ધુળીયા.
પૂર્વ ખાનદેશ	જળગામ, ભુસાવળ.
નાશિક	નાશિક અને દેવલાલી
અહમદનગર	અહમદનગર
પુણા	પુણા અને લાનોલી.
સતારા	સતારા અને મહાબળેશ્વર.
સોલાપુર	સોલાપુર, બારસી અને પંઢરપુર.

દેશી રાજ્યો.

સતારા જાગીર—ફલટણ, ભોર, ઔંધ અને જત

મહેવાસી પરગણા,

સુરગાણાનો મુલક.

દક્ષિણ વિભાગ.

વિજાપુર	વિજાપુર
બેલગામ	બેલગામ.
ધારવાડ	ધારવાડ અને હુબલી
કાનડા	કારવાર અને હોનાવર
રત્નાગિરિ	રત્નાગિરિ અને વેંગુર્લા.
કોલાબા	અલિબાગ ને ઉરણ.

દેશી રાજ્યો.

કોલ્હાપુર, સાગલી, મિરજ, જમખિડી, કુરૂદવાડ, મુધોળ અને રામદુર્ગ, સાવતવાડી, જત, ડફળાપુર અને જજીરા

સ્વતંત્ર પર દેશી રાજ્યો—દિવ, દમણ અને ગોવા

પહાડો—હાલા, વિન્ધ્યાચળ, સાતપુડાના ફાંટાઓ, સહ્યાદ્રિ, ગીરનાર અને શેત્રુંજો

નદી—સિન્ધુ, નર્મદા, તાપી, ગોદાવરી, કૃષ્ણા, મહી, સાબરમતી, તુગભદ્રા અને બનાસ

ધોધ—સુરપાણ ગેરસપ્પા અને ગોકાક

રણ--કચ્છ અને થરપારકર

અખાત—કચ્છનો, કોરીનો, અને ખભાતનો

બંદર—કરાચી, માડવી, મુબઈ અને કારવાર

વસ્તી—ખાલસા—૧ કરોડ ૬૦ લાખ.
દેશી રાજ્ય—૭૦ લાખ.
વડોદરા – ૨૦ લાખ

ધર્મ—હિન્દુ, જૈન પારસી, મુસલમાન, ખ્રીસ્તી, યાહુદી.

ભાષા—ગુજરાતી સીંધી કચ્છી, મરાઠી, કાનડી અને ઉર્દુ

હવા ખાવાનાં ઠેકાણાં—ઉત્તર વિભાગમા છે તે ઉપરાત, માથેરાન, મહાબળેશ્વર, પાચગણી અને દેવલાલી

જાત્રાનાં ઠેકાણાં—ઉત્તર વિભાગ ઉપરાત, પંઢરપુર અને નાશિક ત્રબક

જોવા લાયક સ્થળો—ધારાપુરીની ગુફા, કનેરીની ગુફા, કાર્લીની ગુફા, સુરપાણનો, ગોકાકનો અને ગેરસપ્પાનો ધોધ, વિજાપુરનો ઘુમ્મટ આ ઉપરાત જાત્રાની અને હવા ખાવાની જગાઓ

રેલ ગાડીઓ:—

૧ બી બી. સી આઇ, ૨ જી આઇ પી. અને ૩ સર્ધન મરાઠા

બી. બી ના મુખ્ય સ્ટેશનો—મુબઇ, સુરત, ભરૂચ, વડોદરા, આણુદ, અમદાવાદ

જી. આઇ પી. ના—મુબઇ, કલ્યાણ, નાસિક, પૂના

સર્ધન મરાઠાના—પુણા, વઠાર, મીરજ, બેલગામ, ધારવાડ, હુબલી.

આ મુખ્ય લાઇનો છે. બીજા ફાટાઓ તો ઘણા છે

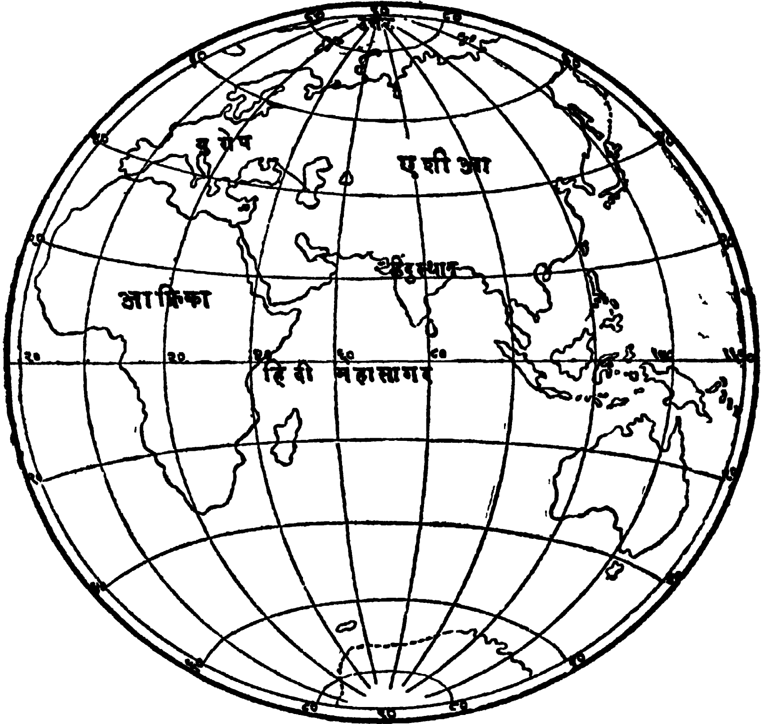
મુબઈ ઇલાકા વિષે એક ખાસ વાત યાદ રાખવા જેવી છે તે એ કે—ગેરસપ્પાનો ધોધ અને વિજાપુરના રોજાનો ઘુમ્મટ આ બન્નેનો જોટો આખી દુનિયામા બીજે કયાય પણ મળે તેમ છેજ નહિ ઉપરાત ઘારાપુરીની ગુફા અને કાર્લીની ગુફાઓ પણ દુનિયામાની જુની પકાયેલી ગુફાઓમાની છે.

પ્રકરણ ૧૩ મુ.

નકશો કેમ વાંચવો.

અક્ષાંશ, રેખાંશ.

તમે ગયા ધોરણની ચોપડીમા પૃથ્વીના ગોળાના બે નકશા જોયા છે, તે યાદ છે? જુઓ, તેમાથી એક ફરી આપ્યો છે એક ૪૪ મે પાને છે, તેમા વાકી વાકી લીટીઓ છે, તે જુઓ છો? થોડી ઉત્તર દક્ષિણ કાઢી છે અને થોડી પૂર્વ પશ્ચિમ કાઢી છે તે બધી શા માટે છે તે કહી શકશો? તેના ઉપર આકડા માડયા છે તે જોઇ શકો છો? તે લીટીઓ, એક જગાએથી બીજી જગા કેટલી છેટી છે, તે બતાવવા માટે કાઢી છે. પૃથ્વી ગોળ છે તેની વચ્ચે બરાબર મધ્યમાજ એક લીટી ધારવામા આવે છે નકશામા જુઓ, જે બરાબર વચ્ચમા, તદ્દન સીધી છે તે તેજ લીટી છે, અને તેને **વિષુવવૃત્ત** અથવા **ભૂમધ્ય રેખા** કહે છે. તે લીટીથી પૃથ્વીના ઉત્તરના છેડા તથા દક્ષિણના છેડા સુધીનુ અતર એક સરખુંજ છે પૃથ્વીના તે બે છેડાને ઉત્તર ધ્રુવ અને દક્ષિણ ધ્રુવ કહે છે. તે લીટી—વિષુવવૃત્તથી ઉત્તર તરફના ૯૦ ભાગ

કર્યાં છે અને દક્ષિણ તરફના ૯૦ ભાગ કર્યાં છે. એટલે બધા મળી ૧૮૦ ભાગ કર્યાં છે બધા મળી ૧૮૦ ભાગ પૃથ્વીની એક બાજુ તરફના થયા, તેવાજ ૧૮૦ ભાગ બીજી તરફના થાય. તે ભાગમાથી દરેક ભાગને 'અંશ' કહે છે અંગ્રેજીમા તેને 'ડીગ્રી' કહે છે ભૂમધ્ય રેખા અગર વિષુવવૃત્તથી ઉત્તર દક્ષિણ જે લીટીઓ કાઢી છે, તે વિષુવવૃત્તથી કેટલુ અતર છે તે બતાવવા માટે છે. કેટલા અંશ છેટે છે એમ તે પરથી કહી શકાય તે લીટીઓને અક્ષાશ કહે છે અક્ષાશ એટલે શુ તે સમજ્યા? પૃથ્વીના ગોળાની બરાબર વચમા એક લીટી કલ્પી છે, તે ભૂમધ્યરેખા અગર વિષુવવૃત્ત, એ વિષુવવૃત્તથી ઉત્તર દક્ષિણ તરફનુ છેટુ બતાવવા જે લીટીઓ

કલ્પવામા આવી છે તે અક્ષાંશ. ઉત્તર અક્ષાશ, અને દક્ષિણ તરફના દક્ષિણ અક્ષાશ; જુઓ, ગોળાના ચિત્રમા તેના ઘેરાવ પાસે જે આકડા લખ્યા છે, તે અક્ષાશના છે. વિષુવવૃત્ત પાસે શૂન્ય છે. નીચે ૨૦, ૪૦ એમ છે તે દક્ષિણ અક્ષાશ, ઉપર તેમજ છે તે ઉત્તર અક્ષાંશ છે. અ શ–ડીગ્રી–જણાવવાની નિશાની આકડા ઉપર નાનુ પોલુ ° મીડુ છે. જેમ કે દશ અક્ષાશ બતાવવા હોય તો ૧૦° આવી રીતે મૂકાય ઉત્તર દશ અક્ષાશ કહેવા હોય તો ઉ ૧૦° એમ લખાય

નિશાળમાના હિન્દુસ્થાનના નકશાના અક્ષાશ જુઓ—તે ઉત્તર અક્ષાશ છે લ કાની ઉત્તરે ૧૦° છે પછી ૧૫°, ૨૦° એમ છે કાશ્મીર ૩૫° અક્ષાશ પર છે આપણુ મુંબઈ ૧૫° અને ૨૦° ની વચમા છે અને તે અક્ષાશ ૧૮° અને ૧૯° ની લગભગ વચમા છે.

જેમ ઉત્તર દક્ષિણનુ અ તર જાણવા માટે અક્ષાશ છે તેમ પૂર્વ પશ્ચિમની લીટીઓ જે અ તર દેખાડે છે તેને રેખાંશ કહે છે. પૂર્વ પશ્ચિમના અ તર માટે મધ્ય રેખા એકે નક્કી કરેલી નથી દેશદેશના લોકો પોત–પોતાને માટે તેની કલ્પના કરી લે છે હિન્દુ જ્યોતિષિઓ–ઉજ્જયિની–હાલના ઉજ્જનથી શરૂઆત કરતા અ ગ્રેજો લ ડન પાસેના 'ગ્રીનીચ' નામના ગામથી શરૂ કરે છે 'ગ્રીનીચમા' મોટી વેધશાળા છે, તેથી ત્યાથી શરૂ કરવાનું પસ દ કર્યુ છે કોઇ વળી બીજા ગામથી પણ શરૂ કરે છે અક્ષાશ પેઠેજ રેખાશ પણ ૩૬૦ છે. જ્યાથી શરૂ કરે ત્યા શૂન્ય ગણાય છે પછી પૂર્વ રેખાશ અને પશ્ચિમ રેખાશ એમ ગણાય. જુઓ, પૃથ્વીના અર્ધગોળમા ભૂમધ્ય રેખા પર જે આકડા માડયા છે તે રેખાશના છે તેમા એકની પાસે કાઇ પણ આકડો નથી. તે શૂન્ય છે પછી પૂર્વ તરફ ૨૦, ૪૦, ૬૦ એમ માંડયા છે પશ્ચિમ તરફ એકલો ૨૦ જ આવ્યો છે બીજા આંકડા બીજા ગોળામાં હોય

અક્ષાશ રેખાંશથી અ તર જાણવામા આવે તેમ ગરમી થડી તથા સૂર્યોદય વગેરે પણ જાણી શકાય છે, પણ તે બધી વિગતનુ તમારે અત્યારે કાંઇ કામ નથી. અત્યારે માત્ર એટલુ યાદ રાખો

કે **અક્ષાશ** તે વિષુવવૃત્તથી ઉત્તર દક્ષિણનુ છેટુ બતાવનારી કલ્પેલી લીટીઓ છે, અને **રેખાંશ** એ એક નક્કી કરેલા સ્થળથી પૂર્વ પશ્ચિમનુ છેટુ બતાવનારી લીટીઓ છે બરાબર અતર ન જણાય તો નકશો ખરો ન કાઢી શકાય, માટે નકશો કાઢના તે બને લીટીઓનું પાકુ જ્ઞાન હોવુ જોઇએ.

પ્રકરણ ૧૪ મુ

હિન્દુસ્થાનનો રાજ્યવહીવટ.

હિન્દુસ્થાનના શહેનશાહ અગ્રેજોના રાજા છે તમારામાથી કોઈ કોઇને તો યાદ હશે કે, ૧૯૧૨ મા તેઓ સરકાર જ્યારે અહિ–મુબઇમા–પધાર્યા ત્યારે તેમના દર્શન તથા સત્કાર માટે બધા છોકરાંને ધ્વજા વાવટા આપી બેસાર્યા હતા અને છોકરાઓને ઇનામ પણ મળ્યા હતા તેમના ચિત્રો પણ તમારી નિશાળમા તમે રોજ જુઓ છો. શહેનશાહનુ નામ **જ્યોર્જ** છે તે નામના તે પાચમા રાજા હોવાથી પાચમા જ્યોર્જ કહેવાય છે. એઓ નામદાર આપણા શહેનશાહ છે. લગભગ આખુ હિન્દ એઓને તાબે છે. દેશી રાજાઓ પણ છે ખરા, દેશી રાજાઓમા મોટા હોય છે તેમને તો શહેનશાહ પોતાના મિત્ર અને મદદનીશ તરીકે સ્વીકારે છે બીજા ખડીઆ રાજા ગણાય છે હિન્દમા થોડા ઘણા ભાગ બીજા પરદેશીઓના હાથમા છે તેઓ અગ્રેજ સરકારથી સ્વતત્ર છે. થોડા દેશીઓ પણ સ્વતત્ર છે તેમનો મુલક **નેપાળ** અને **ભૂતાન** છે. નકશામા જુઓ, તે દેશો હિમાલયની દક્ષિણે આવેલા છે દેશી રાજાઓના હાથમા અને સ્વતત્રજ છે પરદેશીઓમા ફીરગી અને ફ્રેન્ચ લોકોનો મુલક છે તે તો તમે શીખી ગયા છો આ સિવાયના બીજા બધા ભાગના રાજા શહેનશાહ જ્યોર્જ છે

જ્યોર્જ હિન્દુસ્થાનના શહેનશાહ છે અને અગ્રેજોના રાજા છે અગ્રેજ લોકોનો રાજ્યવહીવટ જુદી જાતનો છે તમને પ્રજાસત્તાક રાજ્ય વિષે જરા કહ્યુ છે અગ્રેજોમા પ્રજાસત્તાક રાજ્ય છે, પણ બીજા રાજ્યો પેઠે રાજા લોકો ચુટી કાઢતા નથી, પણ વશપરપરાથી ઉતરે

છે આપણે ત્યા દેશી રાજ્યો છે તેમા પણ રાજાઓ વંશપરંપરાથી ઉતરી આવે છે. પણ આપણને–લોકોને–રૈયતને–પ્રજાને–રાજકાજમા કંઇ ભાગ મળતો નથી. રાજાઓજ સર્વોપરિ છે. રાજાઓની ઇચ્છા એજ કામમા આવે અલબત રાજા કાંઇ ધારણ વિરુદ્ધ તો નજ વર્તી શકે. આગળના વખતમા તો ભાયાતો, અમલદારો, વેપારીઓ, અને કારીગરો બધાનુ જોર યોગ્ય પ્રમાણમા રાજાઓ ઉપર ચાલતુ. વાલ્મીકિ રામાયણમા અને શિવાજીએ કરેલ રાજ્યબંધારણમા પ્રધાનમંડળ અને લોકોના પ્રતિનિધિની વાતો આવે છે પણ હાલના દેશી રાજ્યોમા તેવુ નથી. તેવા રાજ્ય તે કુલ મુખત્યારી વાળાજ ગણાય પ્રજાસત્તાકની વાત કરી છે તેવા રાજ્યોમા લોકો ધારે તેજ થાય. અંગ્રેજના રાજ્યનો વહીવટ આ બેની વચ્ચેનો છે લોકોના મત માટે લોકોના ચુટી કાઢેલા સભાસદોની મોટી સભા બોલાવાય છે તે સભા અમલદારો નીમે છે. તે સભા અને અમલદારો બની એક પાર્લામેન્ટ કહેવાય છે રાજાએ પાર્લામેન્ટના મત પ્રમાણેજ કામ કરવુ જોઇએ એવી પદ્ધતિ છે પણ એક તો રાજાઓ વંશપરંપરાથી ઉતરી આવે તે અને બીજી જેમાં રાજાને ફાવે તેમાં પાર્લામેન્ટથી વિરૂદ્ધ મત તે આપી શકે તે; આ બે હકીકતથી અંગ્રેજોનુ રાજબંધારણ પ્રજાસત્તાકથી જુદુ પડે છે

અંગ્રેજોના અમલથી આપણામા રાજસબંધેની જાગૃતિ થતી આવે છે, અને અંગ્રેજ સરકારે આપણને સ્થાનિક સ્વરાજય આપ્યુ છે, તથા ઇલાકાના કારભારી મંડળમા પણ દેશી બેસી શકે છે, એ તો તમને કહ્યુ છે, એટલુજ નહિ પણ ઇગ્લન્ડમાં ઇન્ડીઆ કાઉન્સીલ છે, તેમા પણ હિન્દીઓને સ્થાન આપવામા આવ્યુ છે, એ તમારે સૌએ જાણવુ જોઇએ

ઇગ્લંડની પાર્લામેન્ટ અને શહેનશાહ એક ઇન્ડીઆ કાઉન્સીલ નીમે છે. 'સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ ફૉર ઇન્ડીઆ' નીમે છે, અને હિન્દુસ્થાનના રાજયવહીવટપર તે અમલદારો દેખરેખ રાખે છે.

હિન્દુસ્થાનમા સૌથી ઉપરી વાઇસરોય સાહેબ છે. એ તમે જાણો છો. આખા હિન્દના નાના મોટા યોગ્યતા પ્રમાણે ભાગો કર્યા છે,

અને લોકોની સ્થિતિ તથા મુલકની સ્થિતિ ધ્યાનમા લઇ તે ભાગોપર ઉપરી નીમ્યા છે ત્રણ મોટા ભાગ છે તેને ઇલાકા કહે છે. મુંબઇ, મદ્રાસ અને બંગાળા, તેથી નાના પ્રાન્ત કહેવાય છે. તેમા કોઇ પર લેફટન્ટ ગવર્નર અને કોઇ પર કમીસ્નર નામના અમલદારો નીમાય છે, અને તે દરેક અમલદારની સત્તા જરૂરીઆત પ્રમાણે વધારે ઓછી નક્કી કરવામા આવી છે

નામદાર વાઇસરોય સાહેબને મદદ કરવા બે મડળો છે; એક કારભારી મડળ અને બીજુ કાયદા ઘડનારૂ આપણા ઈલાકામા છે તેમજ. તે મડળો 'ઇમ્પીરીયલ' બાદશાહી–મડળો કહેવાય છે કારભારી મડળ અને નામદાર વાઇસરોય મળી 'હિન્દી સરકાર' કહેવાય છે

દેશી રાજ્યોમાના મોટા રાજ્યો નામદાર વાઇસરોયના અમલ નીચે છે. તેથી નાના ઇલાકાના ગવર્નરના હાથ નીચે, તેથી નાના કમીસ્નરના હાથ નીચે એમ છે, એ તો હવે તમે સમજી ગયા હશો રેસીડન્ટ, એજન્ટ ટુ ધી ગવર્નર, પોલિટિકલ એજન્ટ એવા નામ તે તે રાજ્યોના ઉપર દેખરેખ રાખનાર અગ્રેજ અમલદારોના છે તે પણ તમે જાણતા હશો. પોલિટિકલ–એજન્ટમા એજન્ટનો અર્થ શો, અને તેવુ નામ કેમ પડયુ વગેરે તમારે હમણા જાણવાની જરૂર નથી.

દરેક દેશમા રાજ્ય કરવા માટે લશ્કર તો જોઇએજ હિન્દુસ્થાનમા પણ લશ્કર છે થોડુક પરદેશી :એટલે અગ્રેજ સિપાઇઓનુ છે બીજુ દેશી–હિન્દી સિપાઇઓ–નુ છે. લશ્કરી ખાતુ લગભગ જુદુજ ગણાય છે. તેનો ઉપરી કમાન્ડર ઇન્ ચીફ એટલે મુખ્ય સેનાપતિ કહેવાય છે

આ સિવાય તમારે જાણવા જેવી હકીકત માત્ર રાજ્યના ઉપજ–ખર્ચની છે. ઉપજ ખેતીની મહુસુલ, રેલ્વેની ઉપજ, મીઠુ, અફીણ પરના કર, માલપર જકાત તથા ટપાલ, તાર ખાતાં વગેરેથી થાય છે ખર્ચમાં લશ્કરી ખર્ચ, સરકારી અમલદારોના પગાર, તથા લોકો માટે બાંધકામ થાય તે વગેરેનો થાય છે.

ઉપર આપેલી વિગતથી તમે સમજી તો ગયા હશો કે, હિન્દુ-સ્થાનમાં રાજકારભાર માટે ચાર પ્રકારના વિભાગ છે. તે નીચે પ્રમાણે.

૧. અંગ્રેજોનો ખાલસા મુલક.

૨. અંગ્રેજ સરકારના તાબા હેઠળના દેશી રાજયો.

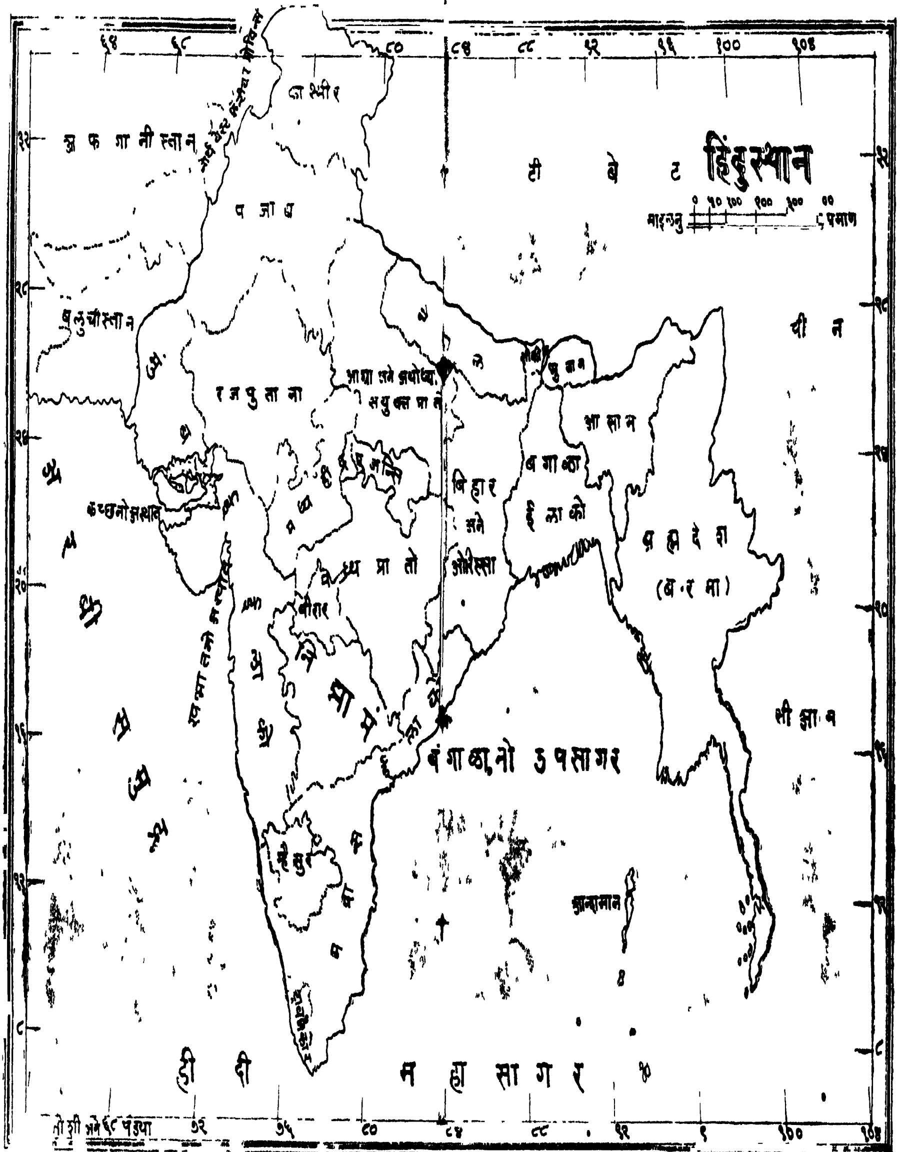
૩. સ્વતંત્ર દેશી રાજયો.

૪. સ્વતંત્ર પરદેશી રાજયો.

છેલ્લેથી ગણત્રી કરીએ તો સ્વતંત્ર પરદેશી રાજયો બે લોકોનાં ફીરંગી અને ફ્રેન્ચના. દિવ, દમણ, અને ગોવા ફીરંગીના. પોંડીચેરી, કારીકલ, માહી, યાનાન, ચંદ્રનગર ફ્રેન્ચનાં છે સ્વતંત્ર દેશી રાજયો નેપાળ અને ભુતાન છે.

દેશી રાજયોમા મોટા—નામદાર વાઇસરોયને તાબે—વડોદરા, મ્હેસુર, નિઝામ, કાશ્મીર તથા રજપુતાના અને મધ્યહિન્દ એજન્સી. તેથી નાના ઇલાકાના ગવર્નર સાહેબને તાબે, તેથી નાના પ્રાંતના કમીશ્નર સાહેબને તાબે, તેથી નાના જીલ્લાના કલેકટરને તાબે. થોડા ઘણા દેશી રાજયો મળી એજન્સી, એજન્સી મોટી હોય તો તેમા એજન્ટ ટુ ધી ગવર્નર અને નાનીમાં પોલિટિકલ એજન્ટ રહે છે.

ખાલસા મુલકના ભાગો કર્યાં છે તેમાં ત્રણ મોટામાં ગવર્નરો નિમાય છે. તે ત્રણને ઇલાકા કહે છે. મુંબઇ, મદ્રાસ, અને બંગાળા એ ત્રણે ઇલાકા છે. તેથી નાના ચાર ભાગમા લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નરો છે. તે ભાગો બિહાર અને ઓરિસ્સા, આગ્રા અને સંયુકત પ્રાન્તો, પંજાબ, અને બ્રહ્મદેશ છે. તેથી નાના ભાગો પર કમીશ્નરની દેખરેખ હોયં છે. તે ભાગો મધ્ય પ્રાન્ત અને વરાડ, આસામ, બ્રિટીશ બલુચિ-સ્તાન, વાયવ્ય સરહદનો મુલક, અજમેર મ્હેરવાડા, કુર્ગ, આન્દામાન અને નિકોબાર છે. આ બધા સાથેના નકશામાં બતાવ્યા છે. તે જોઇ વાકેફ થાઓ. તે વિષે ટુંક હકીકત હવે આવતા પ્રકરણમા તે ભાગના નકશા સહિત આપી છે.

હિંદુસ્થાન
અફગાનીસ્તાન
કાશ્મીર
પંજાબ
ટીબેટ
બલુચીસ્તાન
રજપુતાના
ચીન
આસામ
બંગાળા ઇલાકો
બિહાર અને ઓરીસ્સા
બ્રહ્મદેશ
(બરમા)
મધ્ય પ્રાંતો
બંગાળાનો ઉપસાગર
આંદામાન
મૈસુર
હીંદી મહાસાગર
૬૪ ૬૮ ૮૦ ૮૪ ૮૮ ૯૨ ૯૬ ૧૦૦ ૧૦૪

પ્રકરણ ૧૫ મું.

નિઝામનું રાજ્ય, મ્હેસુરનું રાજ્ય, મદ્રાસ ઇલાકો.

મુબઇ ઇલાકાને લગતુ એક તરફ નિઝામનુ રાજ્ય છે. આપણા ઇલાકાનુ વડોદરાનું રાજ્ય જેમ નામદાર વાઇસરોય સાહેબની સીધી દેખરેખ નીચે છે, તેમજ નિઝામનુ રાજ્ય પણ નામદાર વાઇસરોય સાહેબની સીધી દેખરેખ નીચેજ છે આ રાજ્યમા રેસીડન્ટ રહે છે રાજા મુસલમાન છે નિઝામનુ રાજ્ય વડોદરાના રાજ્યથી લગભગ ૧૦ ગણુ મોટુ છે. ઉપજ ઠીક ઠીક છે. નદીઓ તો મુબઇ ઇલાકામાનીજ આગળ વહી, તે રાજ્યમા જાય છે. ગોદાવરી, કૃષ્ણા, ભીમા અને તુંગભદ્રા આ નદીઓ નિઝામ સરકારના મુલકમા થઇ વહે છે.

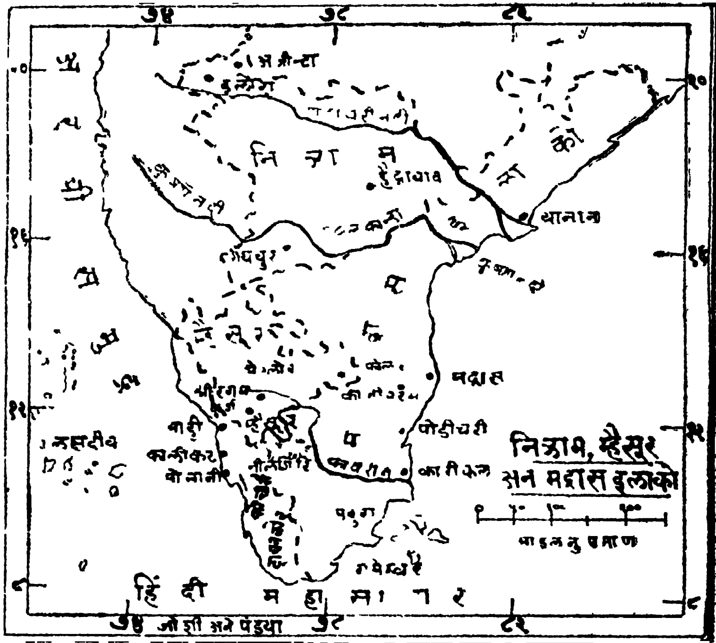
અજીન્ટા નામનો ડુંગર છે, જેમા અજીન્ટાની ગુફાને નામે ઓળખાતી બુદ્ધ ગુફાઓ આવેલી છે બધી મળી ૨૯ ગુફાઓ છે અને તેમાંની એક તો આખા હિન્દુસ્તાનની ગુફાઓમાં સૌથી જુનામા જુની કહેવાય છે. આ રાજ્યમાં બીજી જાણવા જેવી ઇલોરાની ગુફાઓ છે. ત્યા દોલતાબાદથી જઈ શકાય છે. આ ગુફાઓમાં બુદ્ધોની, જૈનોની અને બ્રાહ્મણોની એમ ત્રણે ધર્મોની ગુફાઓ છે. બ્રાહ્મણ ધર્મની ગુફાઓમા 'કૈલાસ' ના નામથી ઓળખાતી ગુફા વિસ્મય પમાડે તેવી ભવ્ય અને સુદર છે

આ રાજ્યમા પહેલા ગોવળકોડા પાસેથી હીરા નીકળતા કોયલાની ખાણો હાલ પણ ત્યા છે પેદાશમા અનાજ, તેલના બીઆ અને રૂ મુખ્ય છે વસ્તીમા ઘણે ભાગે મુસલમાન છે ભાષા ઉર્દુ, તેલુગુ, મરાઠી અને કાનડી બોલાય છે.

રાજધાનીનું શહેર હૈદ્રાબાદ છે. મુબઇથી જી આઇ પી ગાડીનો એક રાયચુર બ્રાંચ જાય છે, તે રાયચુર આ રાજ્યમા છે.

મ્હૈસુર.

નિઝામ રાજ્યની દક્ષિણે મ્હૈસુર રાજ્ય છે. તેમાં હિન્દુ રાજાઓ છે. પહેલા હૈદરઅલી અને ટીપુ સુલતાને તે પડાવી લીધુ હતું. પરતુ

ત્યાર પછી તે આગના હિન્દુ રાજાના વંશને સોપવામા આવ્યુ છે આ રાજયનો કારભાર બહુ વખાણવા લાયક છે કળવણી માટે બહુ સારી વ્યવસ્થા છે અને બધી સુધારાની, હુન્નર કળાની અને બીજી દેશોદયની સારી બાબતોમા તે આગળ પડતુ છે આ રાજય પણ નામદાર વાઇસરોય સાહેબની સીધી દેખરેખ નીચે છે આ રાજયમા કોલર નામની સોનાની ખાણો છે, તેમાથી સોનું નીકળે છે ત્યા કેટલીક અંગ્રેજ કંપુનીઓ કામ કરે છે, અને જથાબંધ સોનુ કાઢે છે રાજ-ધાનીનુ શહેર મ્હૈસુર છે. રેસીડેન્ટ બેંગલોરમાં રહે છે; ત્યાં જાણીતા પારસી ગૃહસ્થ ટાટાએ બત્રીશ લાખ રૂપીઆની અસાધારણ રકમ

આપ્યાથી, વિદ્યાની શોધખોળ માટે એક મોટી સસ્થા ઉઘાડવામા આવી છે

મદ્રાસ ઇલાકો.

મુબઇ ઇલાકાના જેવોજ બીજો **મદ્રાસ ઇલાકો** છે મદ્રાસ એક જાણીતુ બદર છે તેને સુધારવા માટે ઘણો ખર્ચ કરવામા આવ્યો છે, પરતુ તે જોઇએ તેવુ સાફ થયુ નથી મદ્રાસના ગવર્નર સાહેબના હાથ નીચેનો મુલક તે મદ્રાસ ઇલાકો તે ઇલાકાના પણ ભાગ કર્યા છે અને તેની નીચે દેશી રાજ્યો પણ છે દેશી રાજ્યમા મુખ્ય ત્રાવણ-કોરનું છે નકશામાથી તે શોધી કાઢો

આપણા ઇલાકામા જેમ ફીરગીના થોડા ગામ છે, તેમ આમા ફ્રેન્ચ લોકોના છે ફ્રેન્ચ લોકો યુરોપના ફ્રાન્સ નામના દેશના વતની છે પહેલાના વખતમા તેઓ અગ્રેજો સાથે સારી રીતે હરીફાઇમા ઉતર્યા હતા, પણ તેમાં તેઓ ફાવી શકયા નહિ. હમણા તો તેમના હાથમા **કારીકલ** (કાવેરીના મુખ પાસે), **યાનાન** (ગોદાવરીના મુખ પાસે), **માહી** (મલબાર કિનારાપર) અને સૌથી મોટું **પોંડીચેરી:** એ ચાર આ ઇલાકામા છે ચદ્રનગર બંગાળામા હુગલી નદીપર છે તે પણ ફ્રેન્ચનુ છે, તે મળી પાચ છે. આ લોકોના કારભાર માટે એક ગવર્નર જનરલ છે અને તે પોંડીચેરીમા રહે છે

આ ઇલાકામા ગરમી વધારે રહે છે દક્ષિણ ભાગમા લોકો ઘણા કપડા પહેરી શકતા નથી, અને શરીરે ચદન ચોપડે છે કોઇ મળવા આવે ત્યારે સત્કારમા ચદનનો લેપ આપવાનો રિવાજ છે સુખડ આ ભાગમા પુષ્કળ થાય છે તેમ ગા, ળુદ, સિકોના અને ગરમ મસાલા પણ પુષ્કળ થાય છે

એમ કહેછે કે સસ્કૃત વિદ્યાએ જયારે કાશી છોડયુ ત્યારે તે આ ભાગમા આવીને રહી આ વાત ઘણે અશે ખરી છે સસ્કૃત ભાષાના અને તત્વજ્ઞાનના ઘણા વિદ્વાનો આ ભાગમા રહે છે તેમ ધર્મની ભાવના પણ શ્રેષ્ટ પ્રકારની છે કાંચીવરમ નામના ગામમા, શિવ કાચી અને

વિષ્ણુ કાચી, મદુરામાં મહાદેવના દહેરાંઓ અને **શ્રીરંગમાં** વિષ્ણુનાં દહેરા ભવ્ય, સુદર અને શ્રધ્ધા ઉત્પન્ન કરે તેવા છે આ બધાં ઉપરાંત **કન્યાકુમારી** તથા **રામેશ્વરનો બેટ** અને **સેતુ** એ હિન્દુઓનાં જાત્રાના ઠેકાણા છે તમારે ત્યના મદિરોનો દેખાવ અને ધર્મની ભાવના વિષે વાચવુ હોય તો સૌ. સુમતિ નામના એક બાઇએ **દક્ષિણ યાત્રા** કરીને એક પુસ્તક લખ્યુ છે તે વાચી જોજો.

આ ઇલ્લાકામા નદીઓ મુખ્ય ઇલાકાવાળીજ **ગોદાવરી** અને **કૃષ્ણા** છે. ત્રીજી **કાવેરી** એ એક મોટી નદી છે **ચીનકા**, **કોલ્લર** અને **પુલીકટ** એ ત્રણ **સરોવરો** છે પણ તેમાના ચીલકા અને પુલીકટ દરિયા સાથે જોડાયેલા હોઇ ખારા પાણીવાળા છે **નીલગિરિ** પર્વત છે. નીલગિરિના ચા અને બુદ બહુ વખાણાય છે તેના ઉચા પ્રદેશ પર **ઉત્તકમડ** કરીને શહેર છે, તે હવા ખાવાનુ ઠેકાણુ છે મદ્રાસના ગવર્નર સાહેબ ઉનાળામા ત્યા રહે છે

અગ્રેજોના હાથમાના જુનામા જુના મથકોમાનુ મદ્રાસ એક છે મદ્રાસમા કોઠી નાખી તે પહેલા મછલીપટ્ટણમા કોઠી હતી-

પોર્ગી લોકોનો **વાસ્કોડીગામા** નામનો પુરૂષ આવ્યો હતો, તે પહેલા કાલીકટ બદરે ઉતર્યો હતો હિન્દુસ્થાનમા આવનારો પહેલો જ યુરોપીયન તે હતો. તે બદર પણ આ ઇલ્લાકામા છે. મેગલુર, કાનાનુર, તેલીચરી એ બીજાં નાના બદરો છે

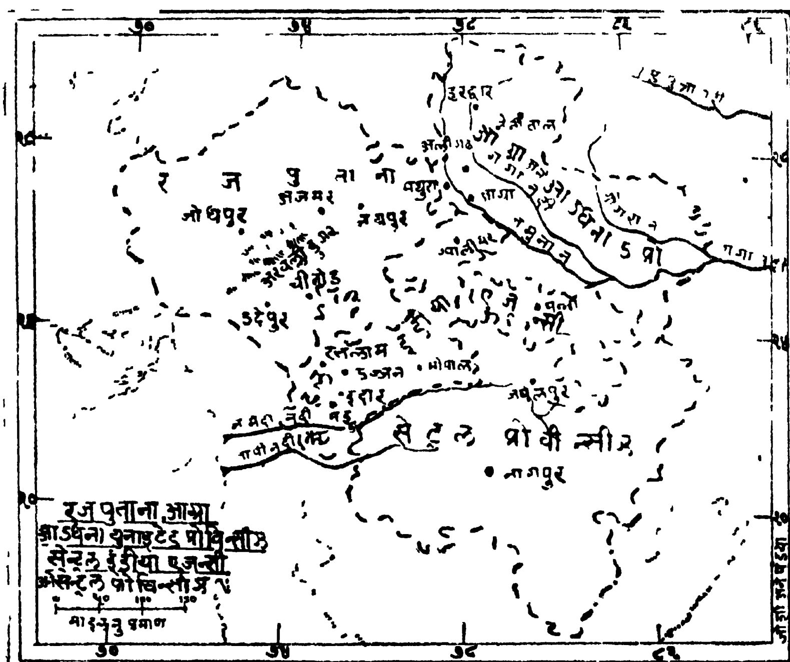
અરબી સમૂદ્ર માહેના લક્ષદ્વીપ નામના ટાપુઓનો સમૂહ મદ્રાસ ઇલાકામા છે.

આ મદ્રાસ ઇલાકાના પશ્ચિમ ભાગમા કુર્ગ નામનો પ્રાન્ત છે નકશામા તે શોધી કાઢો આ પ્રાન્ત બહુ પહાડી છે બુદ અને એલચી અહિ સારા થાય છે

પ્રકરણ ૧૬ મું.

મધ્ય પ્રાન્ત, મધ્ય હિન્દ એજન્સિ, રજપુતાના"કે રજપૂતસ્થાન, આગ્રા અને અયોધ્યા સંયુક્ત પ્રાન્તો.

મદ્રાસ ઈલાકાથી ઉત્તર-પશ્ચિમ ખુણામા 'સેન્ટ્રલ પ્રોવિન્સીઝ' યાને '**મધ્ય પ્રાંત અને વરાડ**' છે મધ્યપ્રાન્તોનો ઘણો ભાગ પહાડો અને જગલોવાળો છે નર્મદા તથા તાપી નદીઓ આ ભાગમાથી નીકળે છે **વિન્ધ્યાચળ** અને **સાતપુડા** એ બે પર્વતો મુખ્ય છે વરાડ પ્રાન્ત ઘણોજ ફળદ્રુપ છે અને 'નાગપુરી સતરા' પણ જથાબધ આ ભાગમાજ થાય છે કોયલાની તથા લોખડની ખાણો આ ભાગમા પુષ્કળ

આવેલી છે. મુખ્ય શહેરોમાં નાગપુર છે, ત્યાંના ધોતી જોટા બહુ વખાણાતા હતા. જબલપુર પણ ઘઉંને માટે પ્રખ્યાત શહેર છે. આ ભાગમાં રૂ બહુ સારૂ અને પુષ્કળ થાય છે. આ વિભાગમા દેશી રાજ્યો ઘણા છે, પણ બધાં નાનાં નાના છે, તેમાં ઘણે ભાગે જંગલોજ છે, અને અનાર્ય પ્રજા રહે છે.

મધ્ય હિન્દ એજન્સી.

મોટા મોટા દેશી રાજ્યોનો જથ્થો એકઠો ગણી તેમને એક ભાગ જેવુંજ ગણવામાં આવ્યુ છે આ ભાગ હિન્દુસ્તાનના મધ્યભાગમાં હોવાથી તેને "મધ્ય હિન્દ એજન્સી" એવુ નામ આપ્યુ છે. નકશામા જોવાથી જાણી શકશો કે તેમા આવેલા રાજ્યોમા સિંધીઆ સરકારનું મોટુ રાજ્ય છે તેની રાજધાની ગ્વાલિયર છે અને જુનુ 'ઉજ્જયિની' શહેર કે જેના માત્ર ખંડેરજ–હાલમા ઉજ્જન ગામ પાસે છે તે છે. આ એજન્સિમા બીજા રાજ્યો સાથે હોલકરનું રાજ્ય પણ છે. આ રાજ્યનુ મુખ્ય શહેર 'ઇન્દોર' અહલ્યાબાઇએ વસાવ્યુ હતુ. ઇન્દોર પાસે મહુ છે જ્યા સુતર વણવાનુ હાથનુ કામ બહુ સારૂ થાય છે. ભોપાળનું રાજ્ય પણ આ એજન્સિમા છે. આમા મુસલમાની રાજ્ય છે. ખાસ નોંધ લેવા જેવુ છે કે ભોપાળમા બેગમ રાજ્ય ચલાવે છે.

એક બીજુ પન્નાનુ નાનુ રાજ્ય છે, કે જે પહેલા હીરાની ખાણોને માટે પ્રખ્યાત હતુ. બી. બી. સી. આઈ રેલ્વેનુ સ્ટેશન રતલામ પણ એક નાના દેશી રાજ્યનુ મુખ્ય શહેર છે તે પણ આજ એજન્સિમા છે.

આ એજન્સિની હદ નકશામા બરાબર જુઓ. ઉત્તરમાં જરા ખાંચો છે તે આગ્રા અને સંયુક્ત પ્રાન્તની હદ છે ત્યારપછી પાછો બુંદેલખંડના નામથી ઓળખાતો મધ્ય હિન્દ એજન્સિનોજ ભાગ છે.

રજપુતાના–રજપૂતસ્થાન.

આ એજન્સિની પશ્ચિમે રજપુતાના એજન્સિ છે, કે જેમાં રજપુતોના દેશી રાજ્યો છે આગળના વખતમાં તો રજપુતો–ક્ષત્રિયોજ રાજા હતા. તેઓ બહુજ શૂરા સચ્ચાઈ અને સંપથી રહેનારા અને ટેકીલા હતા. લડાયક જુસ્સો તેમનો એવો તો શ્રેષ્ઠ હતો કે તેમના પરા-

ક્રમની અને તેમના ઉચા પ્રકારના શૂરત્વની બરોબરી કરી શકે તેવા લોકો દુનિયામા હજી સુધી જનમ્યા નથી. ટૉડ સાહેબે લખેલુ 'રાજસ્થાન' નામનુ પુસ્તક તમારે બધાએ ખાસ વાચવુ જોઇએ મેવાડની જાહોજલાલી, રાજસિહ અને વીરબાળા, પૃથ્વીરાજ રાસા, પૃથ્વીરાજ ચૌહાણ વગેરેના નામથી લખાયેલા પુસ્તકો પણ વાચવા જેવા છે આ ઉપરથી ક્ષત્રિયોનુ ખરૂ વીરત્વ અને તેમના ઉચા ધર્મભાવનુ ભાન થાય છે. રજપૂતો અડગ ટેક, અને સત્ય માટે આગ્રહ. આ બે શ્રેષ્ઠ ગુણો માટે ખાસ પકાયેલા છે. તેમજ રણસગ્રામમા મરવુ એજ એમનુ પુણ્ય કાર્ય ગણાતુ. તેમનો લડાઇનો જુસ્સો એટલો બધો હતો કે, જ્યારે છેવટની કટાકટીનો મામલો હોય ત્યારે બધા 'કેસરીયા' કરતા. કેસરીયા કરવામા એવુ કરે કે લડવાને તૈયાર થયેલા, પોતાના બૈરી છોકરા માલ મીલકત બધાને એકઠુ કરી બાળી મૂકે, પછી કેસરના રગથી રગેલા વાઘા-જામા કે ઝબ્બા પહેરે, ઇષ્ટદેવનુ નામ લઇ લડવા નીકળી પડે. પછી કા તો જીત મેળવે અથવા જીત ન મેળવી શકે તો તમામ ત્યા લડતા લડતા મરણ પામે.

આવા ઉગ્ર જોસવાળા રજપૂતો પણ કાળબળે નરમ પડયા તેમનામા કુસપ પેઠો અને બીજા કેટલાક કારણો મળતાં હવે ક્ષત્રિઓનુ રાજબળ ઓછુ થઈ ગયુ છતા પણ રજપુતાનામા કોઇ કોઇ રાજ્યમાં અસર રહેલી માલમ પડે છે બધા રાજપૂતોમા સીસોદિયા શ્રેષ્ઠ ગણાતા તેઓએ મુસલમાનોને નમ્યુ આપ્યું ન હોતુ આખર એકલા પડી ગયા અને નહિ ફાવ્યા તોપણ તેમની કડકાઇ હજુ ચાલુજ છે, અને પહેલા લીધેલો ટેક પાળીને નામ રાખી રહ્યા છે નેપાળના સ્વતત્ર દેશી રાજ્યમા સીસોદિયા રાજપૂતોનુજ રાજ્ય છે રજપુતાનામા ઉદેપુરમાં સીસોદિયા રાજાઓ છે. ઉદેપુર એ તેમની નવી રાજધાની છે જુનુ રાજધાનીનુ શહેર ચિતોડ હતુ, જેનો કિલ્લો એટલો બધો મજબૂત હતો કે દુશ્મનોને તે લેતા જમાનાના જમાના મુશીબત વેઠવી પડી હતી. બીજા રાજ્યોમા જોધપુરનું. એ–એ મારવાડનું રાજ્ય કહેવાય છે ઉદેપુરનુ રાજ્ય મેવાડનુ રાજ્ય કહેવાય છે તે તથા જયપુરનું એ એ મેવાડના કરતા મોટા છે. જયપુરમાં મકાનો, જુની કારીગરી, મારવાડનુ

સંગ્રહસ્થાન, વેધશાળા વગેરે જોવા લાયક છે. હિન્દુસ્તાનનાં જૂનાં જોવાલાયક શહેરોમાંનુ જયપુર એક છે આ શહેરને યૂરોપમા આવેલા અને આખી દુનીયામા મોજશોખને માટે અને સૌંદર્યને માટે પ્રખ્યાતિ પામેલા પારિસ શહેર સાથે સરખાવાય છે. વિકાનેર, ભરતપુર, બુંદી, કોટા, અલ્વર વગેરે બીજા જાણવા લાયક રાજ્યો છે

રજપુતાનાના મધ્ય ભાગમા અરવલ્લવીનો ડુંગર છે. ઉત્તર–પશ્ચિમ એટલે વાયવ્ય ખુણા તરફનો ભાગ તદ્દન રણનોજ પ્રદેશ છે. તે ભાગ તો તદ્દન વેરાન જ છે દક્ષિણ–પશ્ચિમ એટલે નૈઋર્ત્યના ભાગપર જમીન કાંઇક સારી છે, પણ એકંદરે વરસાદ ઓછો, પાણીની મુશ્કેલી, શિયાળામાં અતિશય ટાઢ અને ઉનાળામા અતિશય ગરમી, અને આવી સ્થિતિને લઇને ખેતી પણ નહિ જેવીજ છે મરૂસ્થળાં એટલે મારવાડ પાણીની તગીને માટે તો ઉખાણામા વપરાય છે

ઉપજમાં ઘઉ જુજ અને મકાઈ વિશેષ છે. સાંભર નામનુ ખારા પાણીનુ સરોવર છે, અને તેના પાણીમાથી મીઠુ પકવવામાં આવે છે. રણનો તેમજ રેતાળ અને સૂકો પ્રદેશ રહ્યો એટલે બીજા જાનવરો કરતા ઊંટ વધારે ઉપયોગી પ્રાણી બને છે ઘણુ ખરૂ કામ કે જે આ તરફ આપણે બળદ કે ઘોડા પાસે કરાવીએ છીએ, તે કામ ત્યા ઊંટ પાસે કરાવે છે ભાષા મારવાડી અને હિન્દી મુખ્ય છે

જોધપુર રાજ્યના મકરાણા પરગણામા ઉંચી જાતનો આરસ નીકળે છે, જેનુ નામ પણ આ મકરાણા પરથીજ પડ્યુ છે.

આ રાજપુતાનામા "અજમેર મ્હેરવાડા" નામનો નાનો ભાગ • અંગ્રેજ સરકારનો ખાલસા પ્રાન્ત છે. તેનું મુખ્ય શહેર અજમેર છે.

આગ્રા અને અયોધ્યાના સંયુક્ત પ્રાન્તો.

૧૮ હિન્દુસ્થાનમા પવિત્રમા પવિત્ર ગણાતુ કાશી–બનારસ શહેર તથા શ્રી રામચંદ્રજીની પ્રખ્યાત જન્મભૂમિ અને રાજધાની અયોધ્યા નગર હતું તેની આસપાસનો બધો ભાગ આગ્રા અને અયોધ્યાના સયુક્ત પ્રાંતોના નામથી

ઓળખાય છે. પહેલા અયોધ્યા ફૈઝાબાદ પાસે હતુ. હવે તો તેના ખડેરજ માત્ર છે. આગ્રામાં આખી દુનિયામા વખાણાયેલી કારીગરીનો તાજ મહેલ છે તે શાહજહાન નામના મોગલ પાદશાહે બધાવેલો છે. આમા કારીગરી સાથે પૈસા પણ પુષ્કળ ખરચ્યા છે. સાચા મોતી અને હીરા માણેકની કટકીઓનુજ બધુ કામ છે આનો નમુનો મુબઇમા રાણી બાગમાના મ્યુઝિયમમા છે મથુરા પણ હિન્દુઓનુ જાત્રાનુ ઠેકાણુ છે શ્રી કૃષ્ણે પોતાનુ બચપણુ ત્યા ગાળ્યુ હતુ ગરમ કપડાની અને ચામડાની મીલોવાળુ કાનપુર શહેર નકશામા શોધી કાઢો ગગા અને જમનાના સગમ પર આવી રહેલુ પ્રયાગ કે અલાહાબાદ તથા ગગાના મૂળ તરફ તથા તેની પાસે હરદ્વાર, નૈનિતાલ આ બધાં શહેરો આગ્રા અને અયોધ્યાના સયુકત પ્રાન્તોમા આવેલા છે. હરદ્વારમા આર્ય સમાજીઓનુ મોટુ ગુરૂકુળ છે, અને સનાતનીઓનુ પણ ઋષિકુળ છે એમા વિદ્યાર્થીઓને બ્રહ્મચર્ય પળાવી ધાર્મિક અને નૈતિક શિક્ષણ આપવામા આવે છે

બદરીનાથ, કેદારનાથ અને ગંગોત્રી એ ત્રણે જાત્રાના ઠેકાણા હરદ્વાર પાસે છે હરદ્વાર પાસે ગંગાજીનો પ્રવાહ એવો સુદર છે કે, ત્યા જનારાઓ કહે છે કે કલાકોના કલાકો સુધી ત્યા જોયાજ કરીએ તોપણુ ત્યાથી ખસવાનુ મન થાય નહિ ! નેનિતાલ હવા ખાવાનુ ઠેકાણુ છે બીજુ જાણુવા લાયક અલીગઢ શહેર છે કે જેમા મુસલમાનો માટે મોટી કોલેજ છે, તે પણ આજ વિભાગમા છે તે નકશામાં શોધી કાઢો બનારસ-કાશીમા હિન્દુઓ માટે ખાસ એક કોલેજ છે, તેમ અલીગઢમાં મુસલમાનો માટે છે કાશી એ હિન્દુઓનુ પવિત્રમા પવિત્ર સ્થળ આ ભાગમા છે, તે હિન્દુઓનુ મોટામા મોટુ જાત્રાનું ઠેકાણુ છે, અને જાત્રાળુઓની ધમાલ ત્યા આખુ વર્ષ ચાલુજ રહે છે. સસ્કૃત વિદ્યાનુ તે પહેલા મુખ્ય સ્થળ હતુ અને હજી પણ છે. કાશીને દહેરાનુજ શહેર કહીએ તો તે અતિશયોક્તિ કહી શકાશે નહિ, કારણ કે ત્યા શેરીએ શેરીએ એટલા દહેરા છે કે એક આખા મોટા ગામમા પણ ભાગ્યેજ તેટલાં હશે !

આ પ્રદેશમા નદી ગંગા, જમના મુખ્ય છે વરસાદ સાધારણુ છે, પણુ ગગા જમનાની નહેરોથી પેદાશ સારી છે. પેદાશમાં ગળી, સુરોખાર અને અફીણુ જાણુવા જેવી છે.

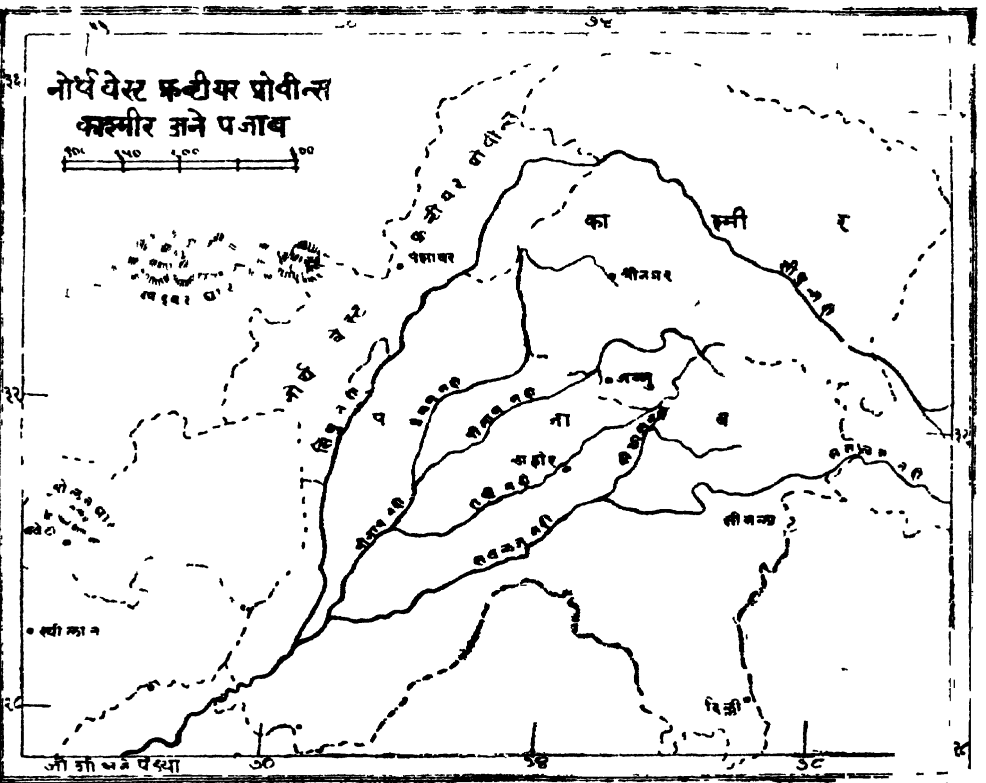
પ્રકરણુ ૧૭ મું.

પંજાબ, વાયવ્ય સરહદનો પ્રાંત, બલુચિસ્તાન અને કાશ્મીર.

પંજ=પાચ, આબ=પાણી, આ બે શબ્દોથી બનેલો શબ્દ 'પંજાબ' છે જે ભાગમા પાચ નદી ભેગી થવાથી પાચ પાણી ભેગા થાય છે, તે ભાગ તે **પંજાબ.** નકશામા જુઓ **ઝેલમ, ચિનાબ, રાવી, બિઆસ** અને **સતલજ** એ પાચ નદીઓ. બે કાશ્મીરમાથી, બે હિમાલય માથી, અને એક હિમાલયના પેલી પારના ભાગમાથી–તિબેટ નામના દેશમાથી થઇને નીકળી આવે છે આટલી બધી નદીઓ હોય એટલે પાણીની આપદા તો પડેજ નહિ અને ખેતીમા પણુ બહુ લાભ થાય ત્રઉ આ ભાગમા પુષ્કળ થાય છે અને તેનો ઘણોખરો બધો ભાગ પરદેશ ચઢાવવામા આવે છે

આ વિભાગમા સિંધવ નામનુ મીઠુ નીકળે છે. ફટકડી પણુ આ ભાગમા નીકળે છે શાલને માટે પંજાબ બહુ વખાણુાય છે, એ તો તમે જાણુતા હશો.

આ ભાગમા **દીલ્હી** આવેલુ છે નકશામા તે શોધી કાઢો હિન્દુસ્તાનમા પરાપૂવથી દીલ્હી શહેનશાહો અને ચક્રવર્તી રાજાઓનું રાજધાનીનુ શહેર ગણાતુ આવ્યુ છે પાણીપત-હસ્તિનાપુર, સ્થાનેશ્વર, કુરૂક્ષેત્ર એ તેની આસપાસની જગાઓ છે. પહેલા હતું તેવુંજ હવે પણુ તે આખા હિન્દની રાજધાનીનુ શહેર બન્યુ છે શહેનશાહ જ્યોર્જનો દરબાર ત્યા ભરાયો હતો અને હવે નામદાર વાઇસરાય સાહેબ પણુ ત્યાંજ રહે છે

नोर्थवेस्ट फ्रंटीयर प्रोवीन्स
काश्मीर अने पंजाब
का
श्मी
र
पेशावर
श्रीनगर
जम्मु
लाहोर
दिल्ही

બીજા શહેરોમા **લાહોર** મોટુ છે, અને અમૃતસર શીખ લોકોનુ જાત્રાનુ ઠેકાણુ છે. શીખ લોકો તમે જોયા હશે. શરીરે કદાવર અને લશ્કરી દેખાવના તે લોકોનું મૂળ સ્થાન પંજાબ છે. તેમાથી ઘણુખરા લશ્કરી નોકરીમાં રહે છે

સીમલા જે હિમાલયના એક ભાગ ઉપર આવેલુ છે, તે ઉચુ શિખર હોવાથી હવાખાવાના ઠેકાણા તરીકે પ્રખ્યાત છે વાઇસરોય સાહેબ ઉનાળામા ત્યા રહે છે

આ ભાગમા ભાવલપુરનુ મુસલમાની રાજ્ય અને પતિઆલાનું શીખ રાજ્ય એ બે મોટા દેશી રાજ્યો છે

વાયવ્ય સરહદનો પ્રાન્ત.

પંજાબ પ્રાન્તની પશ્ચિમે પહાડી મુલક છે અને તેમા પઠાણ જાતના મુસલમાનો રહે છે આ પહાડી મુલકમા થઇને હિન્દુસ્થાનમા દાખલ થવાનો ખાઇબર ઘાટ નામનો *ઘાટ છે હિન્દુસ્થાનની સીમામા ઘણે ભાગે ફરતો દરિયો છે દરિયો નથી ત્યા ડુગરો–પર્વતો છે. આથી બદરો હાથ રાખ્યા હોય તો પર મુલકના લોકો તેમા પેસી શકે નહિ એવુ છે, તોપણ ડુગરોમા કઇ કઈ રસ્તા છે ખરા આમા મુખ્ય ખાઇબર ઘાટ છે, એટલે તે રસ્તો પણ દુશ્મનોને રોકવા માટે બધ કરવોજ જોઇએ આ રસ્તામા રક્ષણ માટે લશ્કર રહે છે

મુખ્ય શહેર પેશાવર છે: એડવર્ડસાબાદ, ઍબટાબાદ નામના શહેરો અગ્રેજોના નામ પરથી પડેલા છે સિધમા તેવુ જેકોબાબાદ જાણ્યુ છે તેવાજ આ બે નામ છે

બલુચિસ્તાન.

આ ભાગની દક્ષિણે બલુચિસ્તાનનો અગ્રેજ સરકારનો મુલક છે બલુચિસ્તાન તો જુદો દેશ જ છે, આનો થોડો ભાગ અગ્રેજોના હાથમાં

---

* ડુગરમાથી જવાનો માર્ગ હોય તેને 'ઘાટ' કહે છે

છે અને તે હિન્દના બ્રિટિશ મુલક સાથેનોજ ગણાય છે આનુ મુખ્ય શહેર **કવેટા** છે હિંદુસ્થાનમાં આવનારો ડુંગરી માર્ગ **બોલનઘાટ** આ ભાગમા છે **કવેટા** સુધી રેલ્વે જાય છે

બલુચિસ્તાનનો બાકીનો મુલક દેશી રાજાના તાબાનો છે. રાજા મુસલમાન છે અને ખાન કહેવાય છે રાજધાનીનુ શહેર **ખિલાત** છે

આ ભાગ પણ પહાડી જ છે અને શિયાળામા બહુ ઠંડી અને ઉનાળામા બહુ ગરમી પડે છે હિન્દુસ્થાનમા વધારેમા વધારે ગરમી આ પ્રદેશના ભાગમા પડે છે.

કાશ્મીર.

સાથેના નકશામા આપેલા દેશોમાંથી એકની વાત રહી છે જુઓ, પંજાબ, સરહદનો પ્રાન્ત અને બલુચિસ્તાન, ઉપરાત બીજો કયો દેશ તે નકશામા આપ્યો છે? વાચી શકો છો? એ બહુ ડુંગરાઉ પ્રદેશ છે, પણ તે બહુજ સુંદર દેશ છે શિખરો પર બરફ રહે છે. નદીઓ પર બરફ જામી જાય છે તે પ્રદેશ બહુ ઉંચો પ્રદેશ છે. ઠંડી પણ સારી રહે છે શિયાળામા તો લોકો ગળામા એક સગડી પહેરી રાખે છે! ત્યાની સાલ બહુ વખાણાય છે કેસર પણ ત્યા થાય છે ફુલોં તો ત્યા એટલા બધા અને જુદી જુદી જાતનાં થાય છે કે જોનારાઓ ખુશ ખુશજ થઇ જાય

રસ્તાઓ ઘણીવાર ફુલોથી ખરેખર ઢંકાઇ ગયેલાજ બની જાય છે! **કલાપી** નામના પ્રખ્યાત કવિ અને લેખકે તેને સ્વર્ગનુ નામ આપ્યુ છે, એ તો ગયે વરસે તમે શીખી ગયા છો આવો આ દેશ તે **કાશ્મીર** છે. તે દેશી રાજાના તાબામા છે રાજાઓ રજપૂત છે લોકો ઘણે ભાગે રજપૂત હિન્દુ, અને કેટલાક મુસલમાન અને બૌદ્ધ ધર્મી છે તેનુ મુખ્ય શહેર '**શ્રીનગર**' છે તે શહેર નદીમાં વસેલુ છે. એટલે કે ગામમા એક જગાએથી બીજી જગાએ જવુ હોય તો

હોડીમાં બેસીને જ જવુ જોઇએ ! કેવુ નવાઈ જેવુ શહેર ! આપણે અહિં જેમ સડક છે, તેમ ત્યાં ઘર ઘરની વચ્ચે પાણી વહેતું હોય છે ! પહેલાં તો કાશ્મીરમા જવુ બહુ મુશ્કેલ હતુ, પણ હવે હળવે હળવે સગવડો વધતી જાય છે હિન્દુસ્થાનમા જે જે જોવા લાયક સ્થળો છે, તેમાં કાશ્મીર એ શ્રેષ્ઠ છે.

પ્રકરણ ૧૮ મું

બિહાર અને ઓરિસ્સા પ્રાન્ત અને બંગાળા ઇલાકો.

જેમા **પુરી** નામથી ઓળખાતુ **જગન્નાથપુરી** નામનુ હિન્દુઓનુ જાત્રાનુ ઠેકાણુ છે, તે ભાગને **ઓરિસ્સા** કહે છે, અને **ઓરિસ્સા** ને **બિહાર** મળીને એક પ્રાન્ત ગણાય છે જગન્નાથપુરીની એક હકીકત જાણવા જેવી છે ત્યા નાત-જાતના ભેદ પાળવામા આવતા નથી, અને ગમે તે લોક ગમે તેના હાથનુ ખાય છે, એટલુ જ નહિ, પણ ખાવુ જ જોઇએ એવી માન્યતા છે બ્રાહ્મણ, વાણીયા, ક્ષત્રિય, શૂદ્ર બધા એક ભાણે જમી શકે એ ત્યા પ્રત્યક્ષ થાય છે. જાત્રાએ જનારા બધાએ એકજ ભાણે ખાવુ જ જોઇએ એવુ ધોરણ છે તે ભાગમા બીજુ શહેર **મહા** નદી પર કટક છે ત્યાનુ રૂપાનુ કામ બહુ વખાણાય છે

ઓરિસ્સાની પાસે ઉત્તરમા છોટાનાગપુરનો ડુંગરાઉ પ્રદેશ છે તેમા **પારસનાથનું** શિખર જૈન લોકોનુ જાત્રાનુ ઠેકાણુ છે. **'ઝરીયા'** નામની કોલસાની ખાણો આ ભાગમાં છે જે બંગાળા ઇલાકાની રાણીગંજની ખાણોની સાથે હવે હરિફાઇ કરે તેવી થતી જાય છે છોટાનાગપુરમાં મોટામા મોટુ શહેર **રાંચી** છે ઓરિસ્સા અને છોટાનાગપુરમા નાના દેશી રાજ્યો ઘણા છે.

તેજ નકશામા છોટાનાગપુરને લગતો બહાર નામનો પ્રાન્ત છે તે જુઓ. બિહાર કે બહાર નામ વિહાર ઉપરથી પડયુ છે. બૌદ્ધ લોકોના સાધુઓના મઠને **વિહાર** કહે છે. આ વિભાગમાં બૌદ્ધ લોકો

बंगाळा इलाको अने,
बिहार ओरिस्सा प्रांतो

बिहार अने ओरिस्सा प्रांतो

बंगाळा

बंगाळानो उपसागर

गया

कलकत्ता

कटक

पुरी

माइलनुं प्रमाण

८२ ओग्रीनीच पूर्वे

८६

९०

બહુ રહેતા હશે અને તેમના ધર્મગુરૂઓ પણ અહિં ઘણા રહેતા હશે, એટલે આખા ભાગનુ નામ બિહાર પડી ગયુ હશે, એમ અટકળ થાય છે. પ્રાચીન કાળમાં મગધ ' ના નામથી આ ભાગ ઓળખાતો ત્યાની ભાષા ' માગધી ' હતી આ ભાષામા જૈન અને બૌદ્ધ લોકોનાં કેટલાક ધર્મ પુસ્તકો લખાયા છે. પટણા નામનુ શહેર શોણ, ગોગ્રા અને ગડકી એ ત્રણ નદીના સગમ પર આવેલુ છે મગધ રાજની રાજધાની ફલગુ નદીને કાઠે આવેલુ હતુ ત્યારે તેનુ નામ ' પાટલી પુત્ર ' હતુ બીજાં ગામોમા ગયા હિન્દુઓનુ જાત્રાનુ ઠેકાણુ છે. હિન્દુઓમા એવુ મનાય છે કે ગયામા શ્રાદ્ધ કરવાથી બધા પિતૃઓનો મોક્ષ થઇ જાય છે. ગયામા બૌદ્ધ ધર્મના દેવાલયોના ઘણા ખડેરો છે.

બગાળા ઇલાકો.

બિહાર અને ઓરિસ્સા પ્રાન્તનો નકશો છે એની જોડજ બગાળા ઇલાકાનો નકશો આપ્યો છે તે જુઓ તે ઇલાકાનુ મુખ્ય શહેર **કલકત્તા** છે તે થોડા વખત ઉપર હિન્દુસ્થાનની રાજધાનીનું શહેર હતુ અગ્રેજ સરકારને પહેલો મુલક આ ભાગમા મળ્યો હતો અને તેથી તેમના રાજ્યની અસર આ ભાગમા સૌથી વધારે છે.

રાણીગંજની કોલસાની મોટી ખાણો આ ભાગમા છે, જ્યાથી નીકળતો કોલસો હિન્દુસ્થાનના ઘણા ભાગમા વપરાય છે કારખાનાઓ માટે કોલસો બહુ જરૂરનો છે દેશની આબાદીનો આધાર જેમ ખેતી ઉપર છે તેમ કોલસા ઉપર પણ છે કોલસાની ખાણો ખોદાયા પછી રાણીગજ અને તેની પાસ પાસેનો ભાગ બહુ વસ્તીવાળો થયો છે.

. આ ભાગમા ડાક્કા કે ઢાકા નામનુ એક મોટુ શહેર છે. તે પહેલા મલમલ માટે બહુ વખણાતુ હતુ ત્યાના કારીગરો એવી ઉચી જાતનુ મલમલ હાથથી વણતા કે તેના જેવું સરસ મલમલ હાલની ઉચામા ઉચી કારીગરી પણ બનાવી શકતી નથી યુરોપની શોખીન પ્રજામાંની રોમના રાજાની રાણીઓ આજ મલમલ વાપરતી હતી સંચાકામની સાથે તે કારીગરો હરિફાઇમા ટકી શકયા નહિ અને બીજા પણ કારણોથી પહેલાં થતુ હતુ તેવુ કામ હવે થતુ નથી.

આ ઇલાકામા બીજા જાણવા જેવા શહેરોમા **દાર્જીલીંગ** છે. આ હવાખાવાનું ઠેકાણુ છે તે હિમાલય ઉપર આવેલું છે

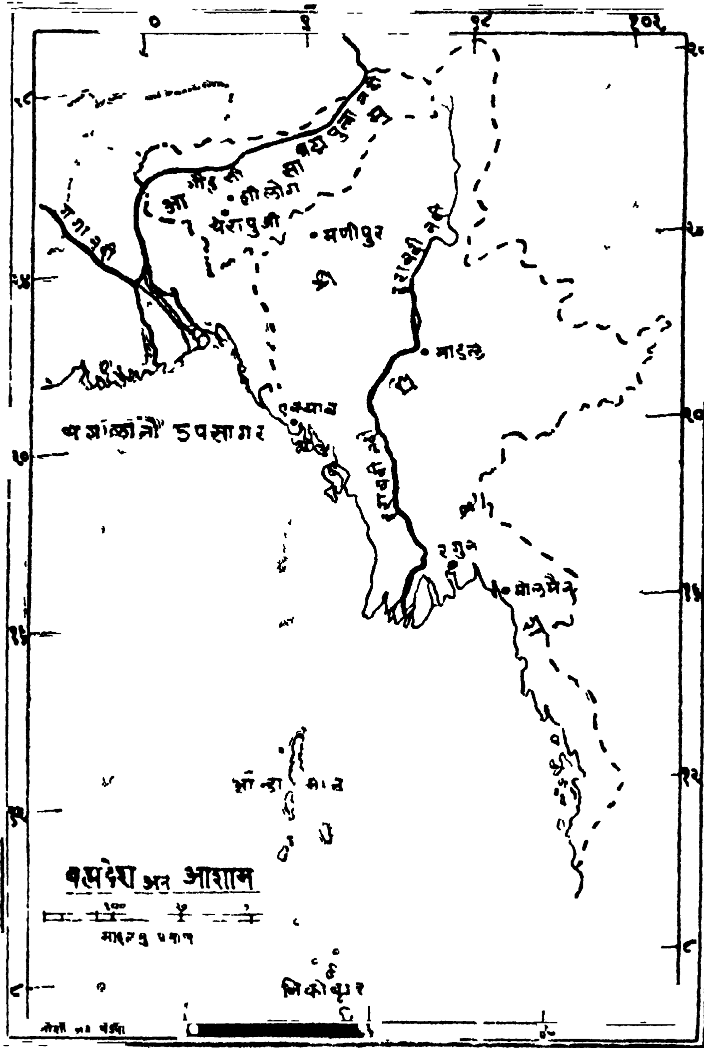
કલકત્તાની પાસે હાઉરા કરીને ગામ છે. તેની અને કલકત્તાની વચ્ચે મચ્છવાઓનો બનાવેલો એક તરતો પૂલ છે

આ ઇલાકાની ભાષા **બગાળી** છે જેને 'બગલા' કહે છે તે ભાષા મહુજ ખેડાયેલી છે અને કવિતા, નવલકથા, ઇતિહાસ વગેરે દરેક વિષયના સખ્યાબધ સારા સારા પુસ્તકો તે ભાષામા લખાયેલા છે અને હજુ લખાય છે તેના એક લખનાર 'રવીન્દ્રનાથ ટાગોર' ની કદર યુરોપે પણ કરી છે અને ઉત્તમ લેખક તરીકે તેમને લગભગ સવાલાખ રૂપીઆનુ ઇનામ પણ મળ્યુ છે દેશના સારા પુત્ર પોતાના દેશને આખા દુનિયામા પ્રખ્યાત કરે છે તે આનુ નામ આ ભાગમા અગ્રેજોના સહવાસથી ઇગ્રેજી ભાષા ઘણી પ્રચલિત થઇ ગઇ છે

ગગા નદીના જુદા જુદા ફાટા થઈ જાય છે તે જુઓ. તે ભાગમા સુદરી નામના ઝાડના વન છે તેથી તેને 'સુંદર બન' કહે છે

ઇલાકાની દક્ષિણે બગાળાનો ઉપસાગર આવેલો છે, અને ઉત્તરે હિમાલયનો ભાગ છે પૂર્વ પશ્ચિમ હિન્દુસ્થાનના બીજા ભાગો છે તે જુઓ

ફ્રેન્ચ લોકનુ **ચદ્રનગર** આ ઇલાકામા આવેલુ છે ઉત્તરે **સિક્કિમ** તથા **કુચ** બિહાર એ બે મુખ્ય દેશી રાજ્યો આ ઇલાકાને તાબે છે.

मणीपुर
उपसागर
निकोबार
ब्रह्मदेश अने आसाम

પ્રકરણ ૧૯ મું.

નેપાળ-ભૂતાન.

આ બને દેશી સ્વતંત્ર રાજ્યો છે.

નેપાળનું મુખ્ય શહેર ખટમંડુ છે ત્યાના રાજા સિસોદીઆ રજપૂત છે એ તો કહ્યુ છે ગુરખા નામના જાણીતા લડાયક લોકો ત્યાના વતની છે. ધવલગિરિ અને એવરેસ્ટ એ હિમાલયના ઉચા શિખરો આ દેશમા છે

ભૂતાનના રાજ્યનુ શહેર પુનાખા છે. આ મુલક બધો પહાડી છે. બ્રિટિશ રૈયત પર જુલમ કરવાના વાંક માટે આ રાજ્યનો કેટલોક મુલક ઇ૦ સ૦ ૧૮૬૩ મા ખાલસા કરવામાં આવ્યો હતો

પ્રકરણ ૨૦ મું.

આસામ અને બ્રહ્મદેશ.

૬૯ મે પાને નકશામા આસામ પ્રાન્ત જુઓ તેના ઉપરી ચીફ કમીસ્નર છે. હિમાલયની લબાઇને આવેલી ટેકરીઓથી ભરપૂર છે ખીણોમા ચા ઘણી સારી થાય છે. ખાસીહિલ નામની ટેકરીપર **શીલોંગમાં** ઉનાળામા કમીશ્નર સાહેબ રહે છે મોટામા મોટું શહેર **શીલહટ** છે. બ્રહ્મપુત્રા પર **ગૌહત્તી** એ પ્રાન્તનુ મુખ્ય શહેર છે. **ચેરાપુજી** પણ એક ટેકરી ઉપર છે, તેમા આખા હિન્દુસ્થાનમા સૌથી વધારેમા વધારે વરસાદ પડે છે.

તે પ્રાન્તમા **મણિપુર** નામનું દેશી હિન્દુ રાજ્ય છે. ત્યાના પહાડોમા હાથીઓ વસે છે અને રબરના ઝાડ પણ તે રાજ્યમા ઘણા થાય છે

બ્રહ્મદેશમાં લેફ્ટનન્ટ ગવર્નર છે. નકશામા તેની હદ જુઓ તેમા આરાકાનયોમા અને પેગુયોમા એ બે પર્વતો છે મુલક બધો પહાડી છે નદીઓમા મુખ્ય ઇરાવદી છે આ નદીની આસપાસ કેરોસીન તેલ નીકળે છે બ્રહ્મદેશમા કેરોસીન ઉપરાત ચોખા પણ થાય છે,

જે ચોખાને આપણે રંગુની કે હલવો કહીએ છીએ. તે ઉપરાંત બ્રહ્મદેશમાંથી અહિં સાગનાં લાકડાં પુષ્કળ આવે છે. તેનો વેપાર મોલમૈનમાં છે. મોલમૈનનો સાગ ઉંચામાં ઉંચો ગણાય છે. ઐકયાબ એ ચોખાના વેપારનુ મોટુ સ્થળ છે.

રંગુન મુખ્ય શહેર છે. દરીયાથી ૨૧ માઇલ દૂર છે, પણ રંગુન નદી મુખ આગળ મોટી હોવાથી રગુન બંદર છે, અને હિન્દુસ્થાનમાં તે ત્રીજા નંબરનુ ગણાય છે.

બ્રહ્મદેશમાં પહેલા દેશી રાજા હતા રાજધાનીનુ શહેર માંડલે હતુ. ઇ૦ સ૦ ૧૮૮૬ પછી ત્યાંના રાજાને અંગ્રેજ સરકારે પદભ્રષ્ટ કરી બધો મુલક ખાલસા કરી લીધો.

આંદામાન ને નિકોબારના ટાપુ પર પણ એક કમીશ્નર નિમવામા આવે છે તે ટાપુ નકશામા આપ્યા છે તે જુઓ બહુ મોટો ગુન્હો કર્યો હોય તેવાને કાળે પાણીએ મોકલે છે તે જાણો છો? જેને કાળા પાણીની સજા થઇ હોય તેને આ ટાપુમાંના આંદામાન મા રાખે છે.

પ્રકરણ ૨૧ મું.

હિન્દુસ્થાન.

રેલ્વે,–જાત્રાનાં ઠેકાણાં.

પહેલા એક ગામથી બીજે ગામ જવુ હોય તો બહુ મુશ્કેલી પડતી; વખત બહુ જતો; વચ્ચે લુટારા વગેરેનો ભય રહેતો, ખાવા પીવાને માટે પણ બહુ આપદા વેઠવી પડતી આ કારણોથી તે સમયે જાત્રા કરવી એ મુશ્કેલીનું કામ ગણાતુ. સાથે જાણવુ જરૂરનું છે કે તે વખતે હાલના કરતા જાત્રાની ભાવના પણ વિશેષ રહેતી. તે વખતે જેની પાસે બહુ પૈસો હોય, રાજદરબારની સારી મદદ હોય તેજ લોકો જઈ શકતા, અને એક મોટો માણુસ જતો હોય તેની સાથે બીજા પણ મળી જતા અને મોટો ‘ સંઘ ’ બની જતો.

મોટી નદીઓ ઉપર પૂલ નહિ હોવાથી વધારે આપદા પડતી રાજાઓ જેમ સુધારાનો વિચાર કરતા ગયા, તેમ તેમ રસ્તાઓ સુધારતા ગયા. ઘણા જુના વખતથીજ સડકો બધાવવાનો રિવાજ ચાલુ હતો; તેવી એક મોટી સડક કલકત્તાથી લાહોર સુધીની બધાયેલી જાણુવામા છે. અગ્રેજ સરકારના વખતમા તો આવી સડકો બહુ વધવા લાગી, અને હવે તો ઘણુા ખરા ગામો વચ્ચે બાધેલી સડક, નદીઓ ઉપર પૂલો અને વચ્ચે વચ્ચે સિપાઇઓના થાણા વગેરે સગવડ થઇ ગઇ છે

તે કરતાં પણુ વધારે સારી સગવડ રેલ ગાડીની છે સાથેના નકશામા હિન્દુસ્થાનમાની મોટી મોટી રેલ સડકો બતાવી છે તે જુઓ. રેલથી થોડે ખર્ચે, થોડા વખતમા, વગર મુશીબતે, સહેલાઇથી, આનદ કરતા કરતા મુસાફરી કરી શકાય છે રેલને લીધે વળી કેટલાક નાનાં નાના ગામો આબાદ થઇ ગયા છે મોટુ જકશન હોય તેની નજીકનુ ગામ મોટુ થઈ જાય પહેલા મહેસાણુા, આણુદ એ કઇ બહુ મોટાં ગામ ન હતા, પણુ રેલ્વેના જકશનો થવાથી તે જાણીતા થયા અને આબાદ થવા પામ્યા તેમજ ભુસાવળ, મનમાડ, ઈટારશી, રાચી, વગેરે ઘણુા નાના નાના ગામો રેલ્વેને લીધેજ પ્રખ્યાત થયા છે વળી રેલ્વેને લીધે કારખાના વધ્યાં છે જયા રેલ્વેના કારખાના હોય ત્યા વસ્તી વધે, વેપાર વધે, અને ગામ પણુ આબાદ થાય મુંબઇમા પરેલ નાનુ સરખુ ગામડુ હતુ, પણુ રેલ્વેનુ કારખાનું થયા પછી તે બહુ વસી ગયુ તેમજ માટુગા હમણુા સુધી બહુજ નાનુ હતુ, પણુ ત્યા રેલ્વેના કારખાના થયા પછી વધવા લાગ્યુ છે

રેલ્વેથી ગામ ગામનુ અતર ઓછુ થાય છે અને થોડી મુદ્દતમા ઘણી મુસાફરી કરાય છે, તેથી કેમ જાણે આપણી જીદગી વધતી હોય નહિ, એવો ભાસ લાગે છે !

જુઓ, તે નકશામાજ હવા ખાવાના ઉત્તમ ઠેકાણુા બતાવ્યા છે ત્યા જવુ હોય તો કેવી રીતે જવાશે તે કહી શકશો ?

ચાલો, થોડાક સ્થળોની આપણે મુસાફરી કરીએ. અમદાવાદથી નીકળીએ અને પહેલા આબુ પર્વત જઇએ. આપણે આર એમ.

આર. ની મીટર ગેઇજની ગાડીમા બેસવુ જોઇએ. અમદાવાદથી સવારે ૮ાા વાગે મેલમા ઉપડીએ તો, મહેસાણા પાલણપુર થઇ બપોરે દોઢ વાગે આબુ રોડ સ્ટેશને ઉતરાય છે ત્યાથી પછી આબુ પર્વત ઉપર જવાય. આબુ પર્વત હવા ખાવાના ઠેકાણા તરીકે અને જૈનના દહેરાં માટે પ્રખ્યાત છે.

હવા ખાવાના પર્વત પરના ઠેકાણામા મુબઈ ઇલાકામા માથેરાન અને મહાબળેશ્વર એ બે બહુ જાણીતા છે.

માથેરાન જવુ હોય તો મુબઇ જઇ, ત્યાથી પુણા તરફની ગાડીમા બેસી નેરળ સ્ટેશને ઉતરવુ પડે છે ત્યાથી બીજી એક નાની 'સ્ટીમ રેલ્વે' માથેરાનની ટેકરીની ઉપર જાય છે તે રેલની મુસાફરી નવાઇ પમાડે તેવી છે નાના ડબ્બા અને તે પણ ત્રણ કે ચારજ, નાનુ નાજુક એન્જીન, અને ટેકરીની કોર ઉપર ગોળ ગોળ ચકર મારતી ગાડી, સામે ટેકરીઓનો ઝાડ પાનથી ભરેલો દેખાવ, ઉચે સુદર શિખરો અને નીચે જોઇએ તો ઉડી ઉડી ખીણો અને ટેકરીઓ માલુમ પડે છે ! આ બધુ ખરેખર ખુશકારક અને મનને આનદ દાયક લાગે છે

મહાબળેશ્વર પણ મુબઇ થઇનેજ જવાય મુબઇથી પુણા વાળી ગાડીમા બેસી, પુણાથી પણ આગળ જતા વઠાર સ્ટેશન આવે છે ત્યા ઉતરવુ જોઇએ મુબઇથી ત્યા પહોચવાને દશેક કલાક જોઇએ. વઠારથી મહાબળેશ્વર જવા માટે હવે તો મોટરો થઇ છે મહાબળેશ્વરમા તો ઉનાળામા પણ બહુ ઠડી રહે છે ઇગ્લડમા બહુ વખણાતા સ્ટ્રૉબેરી અને રાસ્પબેરી નામના ફળ મહાબળેશ્વર પર પુષ્કળ થાય છે મહાબળેશ્વરની પાસેજ '**પાંચઘણી**'-પચગની પણ હવા ખાવાનુ ઠેકાણુ છે.

ઉપર ગણાવ્યા તે પર્વત પરના હવા ખાવાના ઠેકાણા થયા. દરિયા કાંઠે ઉનાળામા ઠડી રહેવાને લીધે દરિયા કાંઠે પણ તેવા ઠેકાણાં હોય છે. સુરત પાસે ડુમસ, જામનગર પાસે બાલાચડી, નવસારી પાસે તીથલ, ભાવનગરના રાજ્યમા આવેલુ ગોપનાથ એ તેવા ઠેકાણા છે

ટેકરી પરના તેવા ઠેકાણામા બીજા બે ચારેક જાણવા જેવા છે..

हिंदुस्थान

माइलनुं प्रमाण

अफगानीस्तान

टीबेट

पेशावर

मरी

सीमला

दिल्ही

सख्खर

कराची

आबु

बनारस

गया

दार्जिलींग

कलकत्ता

डाकोर

वडोदरा

सुरत

भुसावल

नाशिक

माथेरान

मुंबई

महाबलेश्वर

जगन्नाथ

बंगालानो उपसागर

रंगुन

गोवा

मद्रास

उटाकमंड

कालीकट

ट्युटीकोरीन

कोलंबो

एडनथी करांची

एडनथी मुंबई

एडनथी कालंबो

हिंदी महासागर

६४ ६८ ७२ ७६ ८० ८४ ८८ ९२ ९६ १०० १०४

३२ २८ २४ २० १६ १२ ८

दयजोशी अने ५८ पंडया

ઉત્તર હિન્દુસ્થાનમા **સીમલા**—ત્યાથી હિમાલયના બરફથી ઢકાયેલા શિખરો સુદર દેખાવ આપી રહે છે. તે દીલ્હીથી ઉત્તરે લગભગ ૨૨૦ માઇલને છેટે છે. મુબઇથી 'પજાબ મેલ' રેલ ગાડી ત્યા લગભગ બાવીસ કલાકે પહોચે છે.

હિન્દુસ્થાનના ઉત્તર-પશ્ચિમ ખુણામા **મરી** છે એ પણ હવા ખાવાનું ઠેકાણુ છે તથા બંગાળા ઇલાકામા કલકત્તાથી ઉત્તરે **દારજીલીંગ** છે તે પણ હવા ખાવાનુ ઠેકાણુ છે મદ્રાસ ઇલાકામા **ઉટાકામંડ** નીલગિરિ પર્વત પર છે આ બધા પર્વત પરના હવા ખાવાના ઠેકાણા છે.

સીમના, દારજીનીગ, નૈનિતાલ વગેરે જે પર્વત પર છે તે દુનિયામા મોટામા મોટો **હિમાલય** પર્વત છે. તે પર્વત હિન્દુસ્થાનની ઉત્તરે લાબો પડેલો છે. તેનુ નામ હિમાલય એટલે હિમનુ આલય (રહેવાનુ ઠેકાણુ) છે એ પરથી તમે જાણી શકશો કે, તેના ઉચા શિખરો પર હમેશા બરફ રહે છે. ઉચામા ઉચુ શિખર **ગૌરીશંકર** છે ધવલગિરિ અને **કુંચનજંગા** એ બે પણ ઉચા શિખરો છે. તેના પરનુ **માન સરોવર** કુદ્રતી સૌદર્યનો ઉત્તમ નમુનો છે ત્યા પહોચવુ બહુ કઠણ છે-એટલી બધી ચડી લાગે છે કે કાઇ કહેવાની જ વાત નહિ. આગ્રહી મુસાફરોમાથી કોઇ કોઇ ત્યા પહોચ્યા છે ગુજરાતીમા તેનુ વર્ણન જોઇએ તેવુ નથી મરાઠીમા **मानस सरोवर दर्शन** નામનુ એક બહુ સારૂ પુસ્તક છે

હિન્દુઓના, જૈનોના અને મુસલમાનોના કેટલાક જાત્રાના ઠેકાણાઓ રેલથી જોડાઇ ગયા છે. મુબઇ ઇલાકામા તો તમે જાણ્યા છે. હિન્દુઓના મોટા મોટા સ્થળોમા કાશી, પ્રયાગ, ગયા, જગન્નાથપુરી, અને રામેશ્વર ગણાય છે વૈષ્ણવો ગોકુળ, મથુરા અને પુષ્કરજીને પણ જાત્રાના ઠેકાણા ગણે છે અને રામાનુજ સપ્રદાયના વૈષ્ણવો મદુરા પણ ગણે છે ૭૪-૭૫ મે પાને આપેલા નકશામા તે બધા આપ્યા છે, તે જુઓ અને સ્કેલ પરથી માપી તમારા રહેવાના ગામથી તે કેટલે દૂર છે તે શોધી કાઢો. જૈનોનાંમા છોટા ઉદેપુરમા પારસનાથની ટેકરી છે તે મોટામા મોટુ છે

ગગા નદીનો હરદ્વાર પાસેનો દેખાવ બહુજ આકર્ષક છે, અને રામેશ્વર પાસેનો દરિયાનો દેખાવ પણ બહુ રમણીય લાગે છે. જાત્રાના

ઠેકાણુમાં ઘણું કરીને કાંઈ કાંઈ કુદરતી સૌન્દર્ય હોય છે. પ્રયાગ પાસે ગંગા જમના મળે છે, ત્યાં કેટલેક સુધી તો તે બંને નદીના પ્રવાહ મળેલા હોવા છતા બે રંગના જુદા પાટા જેવા ભાગ જુદાજ પડી રહે છે. ગંગાનાં પાણી સફેદ અને જમનાનાં કાળા છે, તેથી તે જગાનો દેખાવ બહુ સુંદર લાગે છે હિન્દુસ્થાનમા કુદરતી સૌન્દર્ય અનેક જગાએ નજરે પડે છે મોટી નદીઓ, તેમાના ધોધ, ટેકરીઓ, તે પરની લીલોતરી, ખુશનુમ હવા, દરિયાના કાંઠા પાસેનો મનભર દેખાવ, જંગલ અને વનની સમૃદ્ધિ અને કોઇ કોઇ જગાએ તો ઉજ્જડ ધારોડ પ્રદેશની કઇ ઓરજ પ્રતિની ખુબી એ બધુ ઠેકઠેકાણે માલમ પડે છે તે બધામા કાશ્મીરની મઝા તો ઓરજ છે. ઇન્દ્રનું નંદનવન જેવુ વર્ણવવામા આવે છે, તેવુજ ત્યા આબેહુબ માલમ પડે છે.

હિમાલયની અનહદ સૌન્દર્યસામગ્રીને દુનિયામાની કોઇ પણ જગા હઠાવી શકે તેવી નથી. આવો સુંદર, અનેક જાતની અનુપમ ખુબીઓથી પરિપૂર્ણ આપણો આ હિન્દુસ્થાન કુદરતી સૌન્દર્યમા બીજા બધા દેશોને હઠાવે તેવો છે. કુદરતી સૌન્દર્યમાંજ તેમ છે એમ નથી, પણ મનુષ્યની કરેલી કારીગરીમા પણ એક વખત એવો હતો કે હાલની સુધરેલી કારીગરી પણ તે વખતના કામ આગળ હલકી પડે હાલની રેલ ગાડીઓ, પૂલો, ડુંગરાઓને ખોદી તેમાંથી સોંસરી કરેલી ગેલની સડકો, ટેકરીઓ પર રેલવે ચઢાવવાની અજબ કરામતો, મોટાં મોટા વહાણો, આગબોટો, લડાઇના હથિયારો વગેરે જોઇએ ત્યારે આપણે દિગ્મૂઢ બની જઇએ પરંતુ હિન્દુસ્તાનની હજારો વર્ષ પહેલાની કારીગરીના ટકી રહેલા નમુનાઓ જોઇએ છીએ, તો આપણે જાણી શકીએ છીએ કે, હાલના વખતમાં પણ વિસ્મય પમાડે તેવી કરામત આગળના લોકોના હાથમા હતી.

કુતુબુદ્દીન બાદશાહે ચણાવેલો કુતુબ મિનાર એટલો ઉંચો અને મજબૂત છે કે, દુનિઆમા થોડા જ મીનારા તેની સાથે સરખાવી શકાય. શાહજહાન બાદશાહે કરાવેલો 'તાજ મહાલ' જોઇને તો બધી પ્રજા આશ્ચર્યચકિતજ બની રહે છે. એવી ઝીણી કારીગરી, કળાની એવી સુંદર કૃતિઓ, અને પૈસાની, હીરા મોતીની, માણેકની એવી તો છાકમ

છોળ નજરે પડે છે કે, તે વખતની કળા કુશળતા, કારીગરીની હુશિયારી અને જાહોજલાલીનો ખ્યાલ પણુ આપણા મગજમા પેસી શકતો નથી !

આ ઉપરાત બ્રાહ્મણો, બૌધ્ધો, અને જૈનોએ ઠેકઠેકાણે ગુફાઓ અને તેની અદર ચિત્રો બનાવેલાં છે, તે પણ આખી દુનિયામા અદ્વિ· તીયજ–એટલે જેનો જોટો આખી દુનિયામા બીજે ન મળે તેવા–છે. તેવી ગુફાઓમા મુબઇ ઇલાકામાની કનેરીની, અધેરીની, કાર્લીની, ધારા-પુરીની, ગુફાઓની વાત થઇ ગઇ છે અજન્ટા વિષે તથા ઇલોરા વિષે પણ કહેવાઇ ગયુ છે. નિઝામ સરકારના દોલતાબાદ નગરથી ઇલોરા જવાય છે. તે ગુફાઓ સૌથી મોટી અને જુદી જુદી જાતની છે. તેમા ૩૨ ગુફાઓ છે તેમાની ૧૨ બૌધ્ધોની, ૧૫ બ્રાહ્મણોની અને પાચ જૈનોની છે ડુગરમાથી કોરી કાઢતા, અને તેમા જુદી જુદી હકીકતના ચિત્રો કરતા કેટલો વખત, કેટલા પૈસા, કેવી કારીગરી અને કેટલી ધીરજની જરૂર પડી હશે !

હિન્દુસ્થાનના લોકો જુના કાળમાજ હુશિયાર હતા, એમ નથી. અગ્રેજો પહેલ વહેલા આવ્યા ત્યારે તેઓ હિન્દુસ્થાનની કારીગરીથીજ મોહ પામી ગયા હતા, અને યુરોપ આખામા ન બનતી તેવી સુદર ચીજો અહિ બનતી જોઇ વેપાર માટેજ અહિં દાખલ થયા હતા હિન્દુસ્થાનની દોલત અને હિન્દુસ્થાનની કારીગરી એ તો તે વખતે પણ આખી દુનિયામા વખણાતી હતી. પરદેશીઓ મોગલ દરબારમા જતા ત્યારે નજરાણા તરીકે આગળ ધરવા લાયક કોઇ વસ્તુઓ લાવી શકતા નહિ, કારીગરી અને હુન્નરકળામા તેઓ એટલા બધા પછાત હતા ! તે બધુ ચારસો પાચસો વર્ષની વાત ઉપરજ ! પણ હવે તો તેવું કઇ રહ્યુ નથી. હિન્દુસ્થાનમા કારીગરીને નામે હાલ તો શૂન્યજ છે સોય, ટાકણી, દિવાસળીથી માડીને નાની મોટી બધી વસ્તુઓ પરદેશથીજ આવે છે, અને હિન્દુસ્થાન હવે તો ઘણે ભાગે ખેતી ઉપર જ આધાર રાખી રહ્યો છે વિદ્યાકળાની ખીલવણી માટે અગ્રેજ સરકાર બહુ મહેનત કરે છે. હિન્દીઓ જો આ બાબતમા ઉત્સાહથી ભળે તો હિન્દના બાળકોમા તાકાત તો છે એ શુભ ચિન્હ છે તમારામાથી

દરેકે દરેક છોકરાએ અમુક ધંધો કે હુન્નર પસંદ કરવાને અત્યારથીજ વિચાર કરવો જોઇએ, જેથી તમે તમારી કેળવણી તે પ્રમાણે લઇ, તમે તમે પોતાને, તમારા માબાપને, તમારા રાજાને અને તમારા દેશને સંપૂર્ણ રીતે ઉપયોગી થઇ શકો.

પ્રકરણ ૨૨ મું.

હિન્દુસ્થાન—ચાલુ.

ભૂરચના, હવાપાણી, પેદાશ, કારીગરી વગેરે.

હિન્દુસ્થાનના ૮૨–૮૩ પાના પર આપેલા નકશા પરથી તમે જોઇ શકશો કે, ઉત્તરમા હિમાલય અને તેની લંબાયેલી પર્વતરાજીને લીધે ઉત્તરનો બધો ભાગ ડુંગરાઉ છે અને ઉત્તર–પશ્ચિમના ખુણાનો ભાગ પણ તેવોજ છે. તે ઉંચા ઉત્તરના ભાગમાંથી મોટી મોટી નદીઓ નીકળે છે અને તે બધા ભાગની દક્ષિણે આવેલા વિશાળ પ્રદેશને પાણીની ઘણી સારી સગવડ પૂરી પાડે છે. સિંધુ અને પંજાબની બીજી નદીઓ, ગંગા જમના અને તેમને મળતી નદીઓ, તથા બ્રહ્મપુત્રા એ નદીઓથી હિન્દુસ્તાનનો ઉત્તરનો ભાગ ધોવાય છે સિંધુ, ગંગા તથા બ્રહ્મપુત્રા એ ત્રણે નદીમા કેટલેક છેટે સુધી વહાણો—આગબોટો—ચાલે છે, અને બીજી નદીઓમા પણ મછવાઓ ચાલે છે.

પંજાબ અને દીલ્હીની આસપાસનો મુલક ઘણે ભાગે સપાટ છે. અયોધ્યા, કાશી અને બહારનો ભાગ પણ બહુ ડુંગરાઉ નથી, તેમ બંગાળાનો ભાગ પણ સપાટ છે. નેપાળ ભૂતાનના રાજ્યો અને આસામ અને બ્રહ્મદેશનો ઘણો ખરો ભાગ ડુંગરાથી ભરેલો છે.

તે બધા ભાગથી દક્ષિણે જઇએ એટલે સિંધ અને રજપૂતાનાના કોરા, સૂકા, રણવાળા પ્રદેશો આવે છે. ત્યા વરસાદ ઓછો, તાપ ઘણો સખત, પાણી જુજ, કુવા ઘણા ઉંડા અને પેદાશ પણ તેથી કમી છે. અરવલ્લીની ટેકરીઓ સિવાય બીજા ડુંગર નથી. પૂર્વ તરફ જતા બહાર, ઓરિસ્સા વગેરે પણ મોટા મોટા ડુંગર વગરનો પ્રદેશ છે.

વિન્ધ્યાચળ પર્વતથી મધ્ય ભાગ ડુંગરાઉ બને છે. પૂર્વ તરફ જતા પાછુ મેદાન છે. વિન્ધ્યાચળની દક્ષિણનો ભાગ તે દક્ષિણ હિન્દુસ્થાન કહેવાય છે. તે ભાગમા પૂર્વ પશ્ચિમ કિનારા તરફ ઘાટ–પર્વતો છે, અને વચમા નિઝામનુ રાજ્ય, વરાડ અને મ્હૈસુરનુ રાજય. એ ભાગ પાછો સપાટ છે. નદીઓના પ્રવાહ પરથી ઉચો નીચો પ્રદેશ તમે પારખી શકશો. ડુંગર અને નદી જોઇ હિન્દુસ્થાનની ભૂરચના કેવી છે તે બરાબર કહી શકશો.

દરિયો, નદી અને પર્વત એ બધા હવાપાણીને અસર કરનારા છે હિન્દુસ્થાનમા એ બધાનો યોગ એવો તો બની ગયો છે કે આખી પૃથ્વી પરના ગમે તે પ્રદેશના હવાપાણી માગો તો ઘણુ કરી હિન્દુસ્થાનમાં મળી આવે. એટલે હિન્દુસ્થાનના હવાપાણી પ્રદેશ પ્રદેશ પ્રમાણે જુદા જુદા છે મુબઇ ઇલાકાની વિગત તમે શીખી ગયા છો. તેથી તે સબધે ફરી કહેવાની જરૂર નથી મદ્રાસ ઇલાકામા ડુંગરાઉ ભાગમા ગરમી સખત પડે છે અને વરસાદ પણ સારો પડે છે. ત્યાના કેટલાક ભાગમા તો લોકો કપડા પણ પહેરી શકતા નથી અને શરીરે ચદનનો લેપ કરે છે

બગાળા, બહાર અને ઓરિસ્સામા હવાપાણી ઘણે ભાગે સમશીતોષ્ણ રહે છે. આસામની ટકરીઓમા વરસાદ પુષ્કળ પડે છે ચેરાપુજીમા આખી દુનિયામા વધારે વરસાદ પડે છે એક વાર ત્યા ચોવીશ કલાકમાં ચાળીસ ઇચ પાણી પડી ગયું હતુ ! એ શહેર નકશામા જુઓ એક વખત એક વરસમા ૮૦૦ ઇચ વરસાદ થયો હતો ! આપણે ત્યા–મુબઇમા–૬૦–૭૦ કે બહુ તો ૮૦ ઇચ વરસાદ પડે છે. કાઠીયાવાડ ગુજરાતમા ૨૫ થી ૩૦ ઇચ વરસાદ પડે છે ચેરાપુજીમા દર વર્ષે સરાસરી સાડા ચારસો ઇંચ વરસાદ પડે છે !

પશ્ચિમમા ચેરાપુજીમા જેમ વરસાદ બહુ પડે છે તેમ પૂર્વ તરફ સિધમા જેકોબાબાદ જુઓ, ત્યા ગરમી ઘણીજ પડે છે. આખા હિન્દુસ્થાનમા સૌથી વધારેમા વધારે ગરમી ત્યા પડ છે.

હિમાલય પર્વતના ઉપરના ભાગમા સદાકાળ બરફ જ રહે છે ! એટલી બધીં ત્યા ઠડી રહે છે કે બરફ તો ઓગળતો જ નથી.

હવા પાણી, ડુંગર, અને નદીના પ્રમાણમા પેદાશ પણ આખા હિન્દુસ્થાનમાં જુદી જુદી થાય છે ખેતીની પેદાશ જુદે જુદે ઠેકાણે જુદી જુદી થાય છે. ગુજરાત તરફ ઘઉં તથા કપાસ, સિંધ તરફ બાજરી, બટાટા, પંજાબમાં ઘઉં, રજપૂતાનામા મકાઇ, બંગાળામા ચોખા, શણ, ગળી, માળવામાં અફીણ, દક્ષિણ હિન્દુસ્થાનમાં ચોખા, નાળિએર, સોપારી, એલચી અને બ્રહ્મદેશમા ચોખા અને સાગ એ મુખ્ય છે. જુદા જુદા પ્રદેશ પ્રમાણે દાણો, ફળ, શાકભાજી વગેરે પુષ્કળ પેદા થાય છે, અને ફળ, શાકભાજી કે દાણામા બટાટા અને સુકા મેવા સિવાય બીજી કોઈ પણ ચીજ પરદેશથી આવતી નથી

ખનીજમા રાણીગજ અને ઝેરિઆની કોલસાની ખાણો, મ્હૈસુરમા કોલરની સોનાની ખાણો, પંજાબમાં સિંધવ, ગુજરાતમા પાવાગઢ અને મ્હૈસુર રાજ્યમાથી મેન્ગેનિઝ, તથા બ્રહ્મદેશમાંથી કેરોસિન તેલ એ મુખ્ય છે તાણુ, કલઇ, ફટકડી, લોઢુ એ બધા છે ખરાં પણ તે બહુ જથામાં કઢાતાં નથી. આ ઉપરાત મકાન બાંધવાના પથ્થરા, આરસના પથ્થર વગેરે નીકળે છે, પણ આ બધી ખનીજ પેદાશમાથી પરદેશ તો માત્ર મેન્ગેનિઝજ ચડે છે તે પણ મેન્ગેનિઝની કાચી ધાતુજ ચડે છે, કારણ કે તેમાંથી ગાળીને શુધ્ધ મેંગેનિઝ કાઢવા જેટલુ કામ અહિં થઇ શકતું નથી.

પશુ-પખીઓમાં ઘણી જાતો માલમ પડે છે. જગલી પ્રાણીઓ પણ ડુગર અને જગલોમા પુષ્કળ છે દક્ષિણ હિન્દુસ્થાનમા એક વખત ઘણા હાથી હતા, લકામા તો હજી પણ છે ખરા. કોયલ, મેના, મોર, તીતર, પોપટ એ સુદર પંખીઓમા મુખ્ય છે ગાય, ભેસ, બકરા, ઘેટા, ઘોડા, ગધેડા, ઉટ વગેરે માણુસને ઉપયોગી થનારા પશુ સખ્યાબધ છે. હાથી, ગેડા, હરણ વગેરે પણ વસે છે કસ્તુરી મૃગ કે જેની નાભિમાંથી કસ્તુરી નીકળે છે તે પણ થાય છે

કારીગરી વિષે આગળ વાત થઇ ગઇ છે. હાથની કળા અને સંચાની કરામત બન્નેમા હિન્દીઓ હાર્યા છે અને હાલના હુનર ઉદ્યોગમા હિન્દુસ્થાન કંઇ પણ ઉપયોગી કામ કરતુ હોય તેવુ જણાતુ નથી

हिंदुस्थान

प्रमाण
० ५० १०० २०० ३०० ४००

६४ ७२ ८० ८४ ८८ ९२ ९६ १०० १०४

हिंदुकुश पर्वत
काराकोरम पर्वत
पेशावर
श्रीनगर
अफगाणीस्तान
तीबेट
सुलेमान पर्वत
शिवालीक पर्वत
बलुचीस्तान
सिंधु नदी
हिमालय पर्वत
ब्रह्मपुत्रा नदी
आग्रा
पाटणा
गंगा नदी
अलाहाबाद
कराची
हैद्राबाद
अरवली
नर्मदा नदी
सातपुडा
तापी नदी
नागपूर
मुंबई
पुणे
सोलापूर
हैद्राबाद
रत्नागिरी
कृष्णा नदी
गोवा
मद्रास
कालीकट
मंडाले
रंगून

६४ जोशी अॅंड पंड्या ६८ ७२ ७६ ८० ८४ ८८ ९२ ९६ १०० १०४

સુતર કાતવા વણવાની મિલો સારી સખ્યામા છે. રેશમની પણ એકાદ બે છે, અને ઉનની પણ છે ખરી, પરતુ તે બધીમા પરદેશની મિલો સાથે હરિફાઈમા ઉતરી શકે તેવી એક પણ નથી. કાચો માલ બધા પરદેશ જાય છે, અને તેની ચીજો પરદેશમા બને છે, પછી અહિં આવે છે એક સાધારણમા સાધારણ ચીજ જુઓ તો તે પણ પરદેશથી જ આવતી માલમ પડશે. હુન્નર કારીગરીમા નકલીઆ બુદ્ધિ છે ખરી, પણ સાહસ, શ્રદ્ધા, પ્રમાણિકપણુ, ખત અને ચાતુર્ય એમાથી એકે દેખાતા નથી. વિદ્યા કળા અને રસાયણ શાસ્ત્રનુ જ્ઞાન લોકોમા મુદ્દલ નથી કુદરતના સત્યો, કુદરતની છુપી શક્તિઓ શોધી કાઢી તેને ઉપયોગમાં લેવાની બુધ્ધિ પણ નથી નવુ શીખી તેને પોતાનુ કરી લેવા જેટલી ખત પણ નથી આટલુ નથી એ ખરૂ, તોપણ અમુક અમુક બાબતમા હજી કાઇ સત્ત્વ દેખાય છે ખેડુઓ જેવી તેવી પણ ખેતીની કળા જાણે છે વહોરાઓ અને કારીગરો નકલ કરવામા બાહોશ છે બ્રાહ્મણો કેળવણીમાં આગળ વધે છે. વાણીયાઓ, ભાટીયાઓ, મારવાડીઓ, મેમણો, ખોજાઓ, વેપાર ખેડવામા બહુ સાહસિક છે. આ બધા ગુણો હજી છે અને બ્રિટિશ રાજ્યમા તે ગુણો ખિલવવા બહુ કાળજી રાખવામા આવે છે, એટલે તે રાજ્યની બાહેધરી હેઠળ હિન્દ પાછુ જાગૃતિમા આવશે એવી આશા રહે છે.

બ્રિટિશ રાજ્યનો અમલ કેટલો બધો લાભકારક છે એ તો તમે જાણો છો તે રાજ્ય કેવી રીતે ચાલે છે, એ પણ તમને કહ્યુ છે. હિન્દીઓને પણ તેમા કેવો કેવો ભાગ મળતો રહે છે, તે પણ તમે જાણ્યુ છે. એટલે આ બધા જ્ઞાન પછી માત્ર એજ કહેવાનુ રહે છે કે તેના રાજ્યનો અમલ આપણા ઉપર દીર્ઘકાળ ટકી રહો કે જેથી હિન્દીઓના લાભ કાયમ રહે અને દિન પર દિન વધ્યા કરે

પ્રકરણ ૨૩ મું.

હિન્દુસ્થાન.

યાદી ૩૫.

સીમાઃ—

ઉત્તરે હિમાલય કારાકોરમ અને હિન્દુકુશ પર્વતો.
પૂર્વેઃ ચીન, હિન્દી ચીન, બંગાળાનો ઉપસાગર.
દક્ષિણે હિન્દી મહાસાગર
પશ્ચિમે અફ્ગાનિસ્થાન અને અરબ્બી સમુદ્ર.

ક્ષેત્રફળઃ—

હિન્દુસ્થાન બહુજ મોટો દેશ છે. તેના ચોકસ માઇલ વગેરે જાણુવાથી તમને લાભ નથી તમને ખ્યાલ પણુ આવે નહિ, પણુ એટલુ સમજી શકશો કે આપણા રાજકર્તા અંગ્રેજ સરકારના દેશ કરતા તે ૩૫ ગણો મોટો છે.

પર્વતોઃ—

હિમાલય, કારાકોરમ, હિન્દુકુશ, સુલેમાન, હાલા, વિન્ધાચળ. અરવલ્લી, આબુ, સાતપુડા, પશ્ચિમ અને પૂર્વઘાટ અને નીલગિરી મુખ્ય છે

રણુઃ—

સિંધમાનુ થરપારકરનુ રણુ, કચ્છનુ રણુ, રજપૂતાનામાનુ રણુ

નદીઓઃ—

ગંગા, જમના, બ્રહ્મપુત્રા, સિંધુ, જેલમ, ચિનાબ, રાવી, સતલજ, બીયાસ, નર્મદા, તાપી, સાબરમતી, ગોદાવરી, કૃષ્ણા, મહી, કાવેરી અને ઇરાવદી

સરોવરોઃ—

માન, રાવણુહૃદ, વુલર, સાબર, કોલર, ચિલકા અને પુલિકટ. એમાના પહેલા ત્રણુ મીઠા પાણીનાં છે અને બાકીનાં ખારા પાણીના છે

કિનારો:—

પૂર્વના કરતા પશ્ચિમનો વધારે સારો છે. મોટા બંદરો તે તરફ છે. જે કિનારો વાંકો ચુંકો હોય તે વધારે સારો, કેમકે ત્યાં વહાણો સહીસલામત રહી શકે.

બંદરો:—

પૂર્વ કિનારે—મદ્રાસ, નેગાપટ્ટણ, મછલીપટ્ટણ, અને વિજાગાપટ્ટણ.

બંદરો:—

પશ્ચિમ કિનારે—મુંબાઈ, કરાચી, પોરબંદર, વેરાવળ, અલીબાગ, રત્નાગીરી, વેંગુર્લા, હરણાઇ, કારવાડ, કુમટા, હોનાવર, મેંગલુર, કાનાનોર, તાલીચેરી, માહી, પાલ્ઘમ, ક્લીકટ અને આલેપી.

ભૂશિર—

કન્યા કુમારી—છેક દક્ષિણે છે

બેટો:—

લંકા અગર સીલોન, આ હિન્દુસ્થાનમાં ગણાતુ નથી માલદ્વીપ પણ લંકાના તાબા હેઠળ છે લક્ષદ્વીપ, આંદામાન, અને નિકોબાર: રામેશ્વર અને દ્વારકા પાસેનો 'બેટ', એટલા હિન્દુસ્થાનમા છે.

સામુદ્રધુની:—

પાકની સામુદ્રધૂની હિન્દુસ્થાનના તળ ભાગ અને લંકાની વચ્ચે છે.

વસ્તી; લોકો:—

હિન્દુસ્થાનની કુલ વસ્તી છેલ્લી ગણતરી પ્રમાણે ૩૧½ કરોડની ગણાય છે. તેમા મોટો ભાગ અંગ્રેજ સરકારને તાબામા, થોડી દેશી રાજ્યોમા અને તેથી થોડી સ્વતંત્ર રાજ્યોમા છે

લોકો જૂદી જૂદી જાતના છે તેની બધી વિગત તમે મોટા થશો ત્યારે જાણુશો. ધર્મની વાત મુંબઇ ઈલાકા વિષે જાણી છે, તેથી વધારે જણાવા જેવી નથી પંજાબમા શીખ ધર્મ, કાશ્મિરમા 'બૌદ્ધ ધર્મ' માનનારા કટલાક લોક

રહે છે. શીખ અને બૌદ્ધ એ બે વધારે જાણવા જેવા ધર્મ છે

ભાષા:—

ભાષા તો ઘણીજ જૂદી છે બગાળામા બંગાળી, આગ્રા અને સયુક્ત પ્રાન્તોમા હિન્દુસ્થાની, પજાબમાં ઉર્દુ, રજપૂત-સ્થાનમા મારવાડી, મદ્રાસ ઇલાકામા તેલુગુ, તામીલ, મલાયમ અને કાનડી અને બ્રહ્મદેશમા બ્રહ્મી ભાષા બોલાય છે. મુંબઇ ઇલાકાની ભાષા તો તમે જાણો છે.

પેદાશ:—

હિન્દુસ્થાનનો ઘણોખરો આધાર ખેતી ઉપરજ છે ચોખા, ઘઉં, અને કપાસ એ મુખ્ય છે. ચા, શણ, અફીણ, ગળી, અળશી અને તેલના બીઆ, એ પણ સારા પ્રમાણમા ઉત્પન્ન થાય છે, અને પરદેશ જાય છે ખેતીની પેદાશમા નહેરોથી ઘણો વધારો થાય છે ગગામાથી ઘણી નહેરો કાઢવામા આવી છે. આખી દુનિયામા જે જાતના પ્રાણી, વનસ્પતિ થતાં હશે, તેવા બધા હિન્દુસ્થાનના કોઇને કોઇ ભાગમા હશે ખરા હવાપાણીને બીજી બધી રીતે દુનિયાના ગમે તે ભાગના જેવી સ્થિતિ અહિ પણ મળી આવે છે.

વેપાર:—

દેશમા થતુ અનાજ વગેરે પરદેશ ચઢાવનારા અને પરદેશી વસ્તુ અહિ લાવવાનું કામ કરનારા લોકો વેપારી કહેવાય. પરદેશ સથેનો મગાવવા કે મોકલવાનો વેપાર પરદેશીઓના હાથમાં છે, પણ દેશમાને દેશમાનો ઘણોખરો વેપાર દેશીઓના હાથમા છે. ઘણા લોકોનો આધાર તેના ઉપર છે. વેપારનો આધાર રેલ્વે, ને બીજી સડકો ઉપર છે. ઠેકઠેકાણે તે પ્રસરી ગયેલી છે એટલે તે સગવડ સારી જાતની છે, નકશાઓમા રેલ બતાવી છે તે જોઇ ખાત્રી કરી શકશો કે રેલ ઘણી સારી રીતે પ્રસરી છે.

હુન્નર:—

હુન્નર, કારીગરી, ઉદ્યોગ, ધધા વગેરે વિષે તો મુબઇ ઇલાકાની વાતમા અને આગળના પ્રકરણોમા આપ્યુ છે, તેથી વિશેષ જાણુવાની હમણા કાઇ જરૂર નથી

ખનીજ:—

ખનીજમા મ્હૈસુરમાથી સોનુ નીકળે છે. બગાળામા રાણી-ગજ અને ઓરિસ્સામા ઝેરીઆ ખાણોમાથી કોલસા નીકળે છે. આસામના તિનાસરિમ ભાગમાથી કલાઇ નીકળે છે. પજાબમા સિધવ નીકળે છે. ગોવળકાડા, પન્ના એ જગાએથી હીરા નીકળતા, પણ હવે બહુ જથામા નથી લોખડ ઘણી જગાએ માલમ પડે છે, અને બ્રહ્મદેશમાથી કેરોસીન નીકળે છે હજી ઘણી જગાઓ શોધ થયા વગરની છે

જાણવા લાયક સ્થળો:—

કુદરતી સૌન્દર્યના જાણવા લાયક સ્થળો આખા હિન્દુસ્થાનમા ઠેકઠેકાણે છે. કાશ્મિર, હિમાલય, હરદ્વાર, સિમલા, મહાબ-ળેશ્વર, ગેરસપ્પાના ધોધ, રામેશ્વર બેટ વગેરેમા કેટલીક જગા તો એવી છે કે, તેની બરાબરી કરી શકે તેવી જગા આખી દુનિયામા મળવી મૂશ્કેલ છે.

માણસની કારીગરી—પ્રાચીન કારીગરીની વસ્તુઓ પણ ઘણી જેવા જેવી છે ચિતોડનો કિલ્લો, આગ્રાનો તાજમહેલ, વિજાપુરનો ઘુમટ, ઇલોરા, અજટા અને ઘારાપુરી તથા કેનેરીની ગુફાઓ, કાશીના ભવ્ય મદિરો અને મદ્રાસ ઇલા-કાના દક્ષિણ ભાગોમાના મદિરો વગેરે મુખ્યમા ગણી શકાય.

જાત્રાનાં સ્થળ:—

હિન્દુઓના જાત્રાના સ્થળો ઘણા છે. મુખ્યમા કાશી, જગન્નાથપુરી, રામેશ્વર અને દ્વારકા એ ચાર દિશામાં ચાર છે. જૈનોના પારસનાથ ને પાલીતાણા એ મુખ્ય ગણાય છે. નાના અને સાધારણ ગણાતા સ્થળો તો ઠેકઠેકાણે આવી રહેલા છે

હવા ખાવાનાં સ્થળ:—

હવા ખાવાના ઠેકાણા બતાવનાર એટલે કે તે જગાને શોધી, બહાર લાવી ત્યાં જવાનો રિવાજ શરૂ કરનાર તો અંગ્રેજો જ કહી શકાય તેઓ ઠંડા મુલકના રહેવાશી હોવાથી ગરમ ઋતુમા ઠંડી જગાએ જવાનુ તેમને માટે બહુ જરૂરનુ હતુ એટલે દરેક ભાગના અમલદારે શોધ કરી ત્યાની તેવી જગામા વસવાટ કર્યો આખા હિન્દમા–સિમલા, બંગાળામાં દાર્જીલીંગ, પંજાબ તરફનાને માટે મરી, મુંબઈવાળાને માટે મહાબળેશ્વર, મદ્રાસમા ઉત્તકમંડ, મધ્ય પ્રાન્તમા પચમઢી એ ટેકરીઓના–શિખરસ્થ–હવા ખાવાના ઠેકાણા છે.

જ્યા તેવી ટેકરીની સગવડ નથી હોતી ત્યા દરિયા કાંઠો શોધે છે. કાઠીઆવાડમા બાલાચડી, સુરત પાસે ડુમસ એ બે હમણા તમારે માટે પૂરતા છે

રાજ્યકીય વિભાગ:—

આ વિભાગો ત્રણ જાતના છે પહેલો ખાલસા, બીજો દેશી રાજ્યો, ત્રીજો સ્વતંત્ર રાજ્યો.

ખાલસા મુલકના નીચે પ્રમાણે ભાગ છે—

ગવર્નર સાહેબને તાબે ઇલાકા, મુંબઇ, મદ્રાસ ને બંગાળા.

લે૦ ગવર્નર સાહેબને તાબે પંજાબ, સંયુક્ત પ્રાન્તો, બિહાર-ઓરિસ્સા અને બ્રહ્મદેશ

ચીફ કમીશ્નર સાહેબને તાબે મધ્યપ્રાન્ત અને વરાડ, આસામ, બલુચિસ્તાન (બ્રિટિશ), વાયવ્ય સરહદનો મુલક, અજમેર, કુર્ગ, આંદામાન અને નિકોબાર છે.

આ પૈકી મુંબઇ ઇલાકા વિષે તો તમે જાણ્યું છે.

મુખ્ય શહેરો.

મદ્રાસ ઇલાકો—મદ્રાસ, કાંજીવરમ, વિઝાગાપટ્ટમ, મદુરા, ટયુટીકોરીન, ત્રિચિનાપલ્લી, ઉત્તકમંડ અને બેંગલુર છે

બંગાળા ઇલાકો—કલકત્તા, મુર્શીદાબાદ, ઢાકા, દાર્જીલિંગ

બિહાર અને ઓરિસ્સા—પટણા, ગયા, કટક અને જગનાથપુરી.

બ્રહ્મદેશ—રંગુન, મોંડલે, મોલમેન અને અૈકયાબ

સંયુક્ત પ્રાન્તો—આગ્રા, અલ્હાબાદ, કાનપુર, કાશી (બનારસ) મથુરા, નૈનીતાલ, અલીગઢ, લખનોર, ઝાસી, મીરત, સહરાણપુર અને રૂરકી

પંજાબ—લાહોર, અમૃતસુર, પાણીપત, સીમલા, દિલ્હી, કસાવલી અને સ્થાનેશ્વર

મધ્ય પ્રાન્ત--નાગપુર, પચમઢી જબલપુર, ખંડવા, ઇલીચપુર, ઉમરાવતી અને અકોલા

આસામ—ગોહત્તી, શિલાંગ અને ચેરાપુંજી

બ્રિટિશ બલુચિસ્તાન—કવેટા

વાયવ્ય સરહદ—પેશાવર

અજમેર—અજમેર

કુર્ગ—મર્કાંરા.

આંદામાન—પોર્ટબ્લેર

દેશી રાજ્યો.

કેટલાક વાઇસરોયની સીધી દેખરેખ નીચે અને કેટલાક ગર્વનર કે લે० ગવર્નર કે કમીશ્નરના તાબા હેઠળ છે

નામદાર વાઇસરાય નીચે—

કાશ્મિર—જામુ અને શ્રીનગર

નિઝામ—હૈદ્રાબાદ

રજપૂતાના—બિકાનેર, અલ્વર, કિશનગઢ, જયપુર, ભરતપુર, બુંદી કોટા, ઉદેપુર, જોધપુર અને જેસલમીર એ મુખ્ય છે.

મધ્ય હિન્દ—ભોપાળ, ઇંદોર, ગ્વાલિયર, ઉજ્જન–પન્ના, અને
રતલામ

ગાયકવાડ–વડોદરા.

મ્હૈસુર—મ્હૈસુર, બાગલોર, કોલાર.

આસામના તાબા હેઠળ—મણિપુર, ટીપેરા

બગાળાના તાબા હેઠળ—કુચબિહાર, અને સિકિમ.

મુબઇના તાબા હેઠળ—કાઠીયાવાડ, કચ્છ, ખભાત, રાજપીપળા
અને કોલ્હાપુર વગેરે અપાઇ ગયા છે

મદ્રાસના તાબા હેઠળ—ત્રાવણકોર એ મુખ્ય છે

સ્વતંત્ર રાજ્યો બે જાતનાં છે.

૧ દેશી સ્વતત્ર રાજ્યો—૧ નેપાળ, (ખટમડુ) અને ભૂતાન, (પુનાખા)

૨ પરદેશી સ્વતત્ર—પોરગીઝના–દીવ, દમણ, ગોવા.

ફ્રેન્ચના—પાદીચરી, કારીકલ, માહી, યાનાન
અને ચદ્રનગર છે.

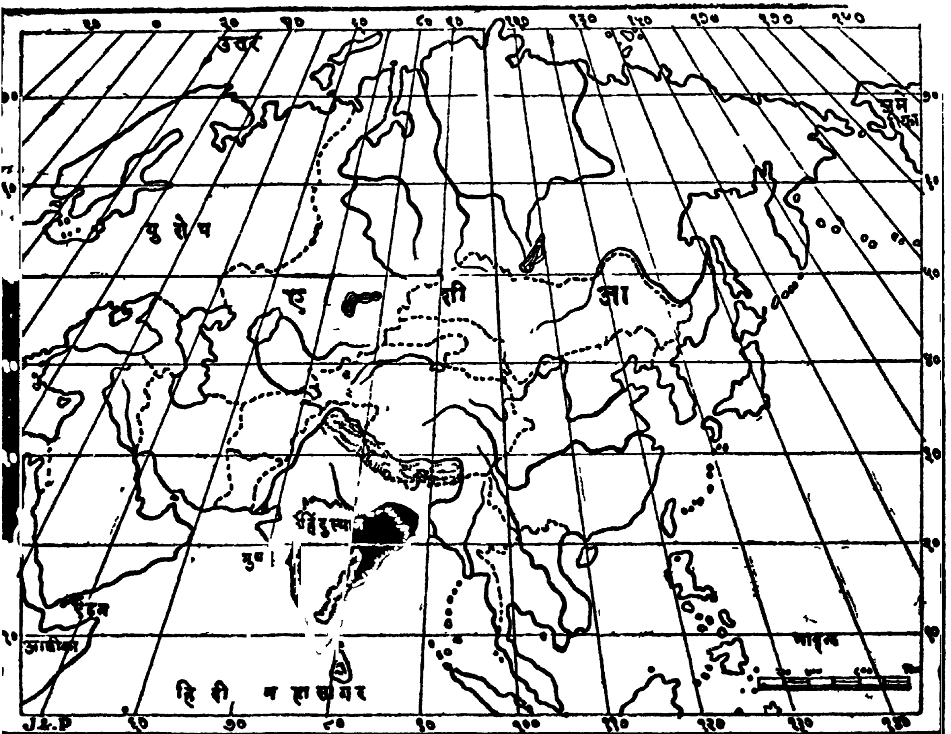
સિલોન અગર લકા જેમા કોલબો મુખ્ય શહેર છે, તે તથા તેની નીચેના **માલદ્વીપ** આ બે ક્રાઉન કોલોની ગણાય છે એટલે કે તે હિન્દુસ્થાનની સાથે ગણાતા નથી તેની વ્યવસ્થા તદ્દન જુદી રીતે થાય છે.

પ્રકરણ ૨૪ મુ

એશિયા ખડ.

હિન્દુસ્થાનની દક્ષિણે આવેલો **લકા**નો ટાપુ હિન્દુસ્થાનથી જુદો જ ગણાય છે. નામદાર વાઇસરોયના હાથ નીચે તે નથી તે તો ‘ક્રાઉન કોલોની ગણાય છે આ બેટમા ચા અને ચોખા એ બે મુખ્ય ઉપજ છે પાસેના મનારના અખાતમાથી મોતી નીકળે છે કોલંબો એ રાજધાની અને મુખ્ય બદર છે લકા–**સિલોન**ની પશ્ચિમે **માલદ્વીપ** બેટ છે તે સિલોનના ગવર્નરના તાબામા છે ત્યાના રાજા તેમજ રહેવાસી મુસલમાન છે

એશિઆખંડનો નકશો.

હિન્દુસ્થાન સાથે સરહદથી જોડાયલા એવા બીજા મુલકો વિષે કાંઇક જાણી, આખા એશિયાખંડ વિષે પણ તમારે થોડું જાણવું જરૂરનું છે બલુચિસ્તાન, અફગાનીસ્તાન, તિબેટ, ચીન અને શિઆમ એ ઉપરાંત એડન સાથે જોડાયેલ અરબસ્તાન એટલા દેશો આપણા હિન્દુસ્થાન સાથે જોડાયેલા છે તે બધામા ચીનનુ રાજ્ય બહુ મોટુ છે. ત્યાંના લોકોમાં ઘણા જૂના કાળથી વાચવા લખવાનો શોખ હતો અને હજુ પણ છે વચમા ત્યાના લોકો ઘણા અફીણીયા થઇ ગયા હતા હવે હળવે હળવે સુધરતા જાય છે ' ચા ' પહેલ વહેલો ચીનથી આવ્યો. ' ચા ' એ શબ્દ જ ચીનની ભાષાનો છે. રેશમ, ફટાકીઆ, કાગળ અને ચીનાઇ વાસણને માટે એ દેશ પ્રખ્યાત છે મુબઇ ઇલાકાની કપડાની મીલોમા બનેલો ઘણોખરો માલ ત્યા જાય છે અફીણ પણ અહિથી ત્યા પુષ્કળ ચઢે છે ત્યાના લોકોની ચામડી પીળચટ્ટી હોય છે મુબઇમા તેવા લોકો જોવામા આવે છે હિન્દુસ્થાનમા જન્મ પામેલો બૌદ્ધ ધર્મ ત્યા બહુ ફેલાયેલો છે

નકશામા જુઓ, ચીનની પૂર્વે નાના નાના ટાપુઓ છે તે બધા મળી જાપાન દેશ કહેવાય છે, ત્યાના લોકો પણ ચીનાઓને મળતા જ છે પીળી ચામડી, ગોળ આખો અને ટુકા કદથી તે તુર્ત ઓળખાય છે. ત્યાના લોકો પણ પહેલા આળસુ અને નરમ હતા, પણ ત્રીસ, પાત્રીસ વરસમા તેઓ એકદમ જ સુધરી ગયા છે, અને આજે તો યુરોપના સુધરેલા અને આગળ વધેલા રાજ્યોની સાથે હુન્નર કારીગરીમા ટક્કર ઝીલે છે ચીનની ઉત્તરે રૂશીયાનો મુલક છે, તે જુઓ કે કટલો બધા મોટો છે ! ત્યાના લોકોને જાપાનના લોકોએ થોડા વખત ઉપર સખત હાર ખવડાવી હતી

અફગાનિસ્તાનના અફગાનો અને અરબસ્તાનના આરબો તમે જોયા હશે. મહમદ પેગમ્બરની કબર મક્કામા હોવાથી મુસલમાન લોકો ત્યા હજ પઢવા જાય છે મક્કા એ અરબસ્તાનમા મોટુ શહેર છે બીજા દેશોમા એશિયાઈ તુર્કસ્તાન અને ઇરાન જાણવા લાયક છે. અહિં જે બસરાઈ અત્તર નામનુ અત્તર આવે છે, તે બસ્રા શહેર એશીયાઈ તુર્ક-

સ્તાનમા છે ઇસુખ્રિસ્તની કબર આ એશીયાઇ તુર્કસ્તાનના જેરૂસાલેમમા છે તેથી ખ્રિસ્તિઓ ત્યા જાત્રા કરવા જાય છે

ઇરાન એ આપણા પારસી ભાઇઓનો મૂળ દેશ છે ત્યાથી તેઓ આ તરફ આવી વસ્યા છે.

એશિયાખડ વિષે આટલી હકીકત જ તમારે માટે પૂરતી છે.

પ્રકરણ ૨૫ મુ

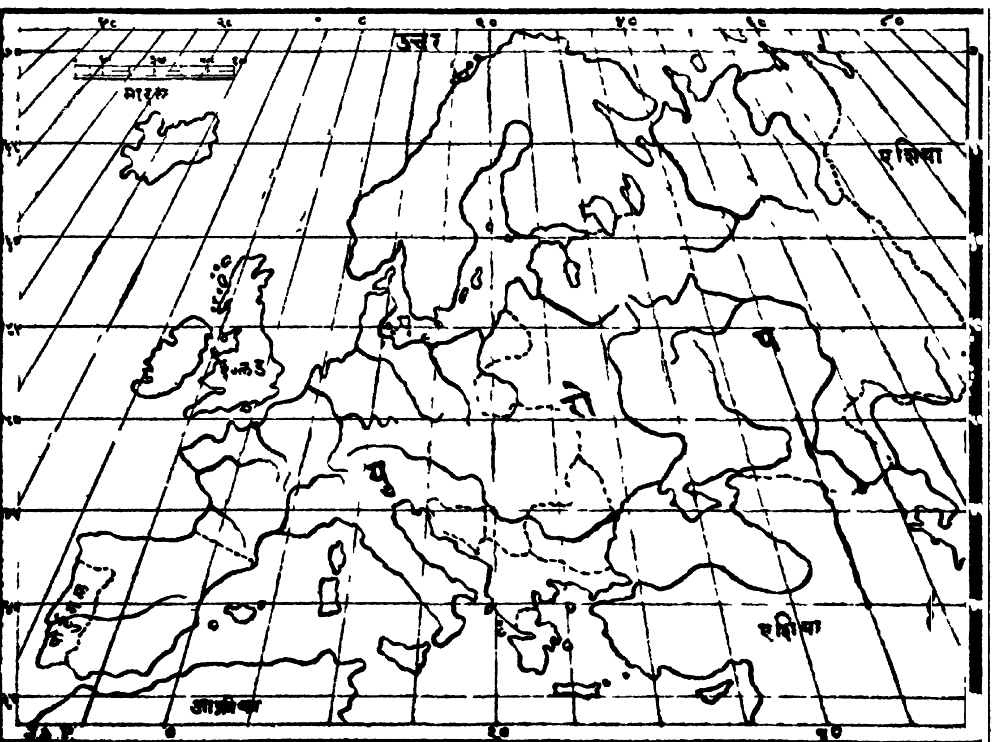
યુરોપ ખડ.

એશિયામાના રૂશીયા દેશને લગતો જ યુરોપનો રૂશીયા દેશ છે. યુરોપ એક જુદોજ ખડ ગણાય છે જો કે તે પ્રમાણમા તો બહુ નાનો છે, તોપણ હાલના વખતમા તે બહુ આગળ વધી ગયો છે ત્યાના લોકોમાથી **ફીરગી, ફ્રેન્ચ, અગ્રેજ, વલદા અને ડેન** લોકો હિન્દુસ્થાનમા વેપાર કરવાને આવ્યા હતા તે બધામા અહી હવે માત્ર ફીરગીઓનો, ફ્રેન્ચનો અને મોટો ભાગ અગ્રેજનો છે તે સિવાય બીજા કોઇનો મુલક રહ્યો નથી

ફીરગીઓનો દેશ પોર્ટુગાલ જુઓ, કેવો નાનો છે ! અગ્રેજોનો દેશ ઇંગ્લન્ડ પણ આવો જ છે પણ અગ્રેજ પ્રજા બહુ વિદ્વાન, બળવાન, અને કળાવાન હોવાથી આજે દુનિયાના ઘણા ભાગપર રાજ્ય કરે છે ઇંગ્લડ વિષે જરા વિસ્તારથી આગળના પ્રકરણમા કહીશુ આમા તો યુરોપના બીજા દેશો વિષે જરા માહેતી આપવાની છે

ફ્રાન્સ—ફ્રેન્ચ લોકોનો—દેશ છે તેમા **પારિસ** નામનુ શહેર એવુ સુદર છે કે આખી દુનિયામા તેના જેવુ એકે શહેર નથી ફ્રેન્ચ વારનીશ આવે છે તેમા તે દેશનુ નામ છે આ દેશની પાસે **સ્વિટ્ઝર્લાંડ** નામનો નાનો દેશ છે ત્યાના **જીનીવા** શહેરમા ઘડીયાળો બહુ સારા થાય છે. તેની પાસે **જર્મની** દેશ છે ત્યાના લોકોમાથી સસ્કૃતના શોખીન વિદ્વાનો બહુ નીકળ્યા છે કેળવણીમા તે દેશ બહુ આગળ પડતો છે, અને કારીગરીમા પણ ઉતરે તેવો નથી જર્મનીની ઘણી ચીજો તમે

યુરોપનો નકશો.

ગોજ વાપરતા હશો કોલન-વૉટર કહેવાય છે. તેનુ નામ કોલોન ગામ ઉપરથી પડ્યુ છે તે કોલોન જર્મનીમા છે. ' જર્મન સિલ્વર 'મા પણ તે દેશનુ નામ છે.

બીજા દેશોમા સ્વીડન નોર્વેમાથી દીવાસળીઓ તથા હમણાં વપરાતા સ્ટોવ-ચુલાઓ બહુ આવે છે તથા ઇટાલી દેશમાથી પુષ્કળ બટાટા હિન્દુસ્થાનમા આવે છે

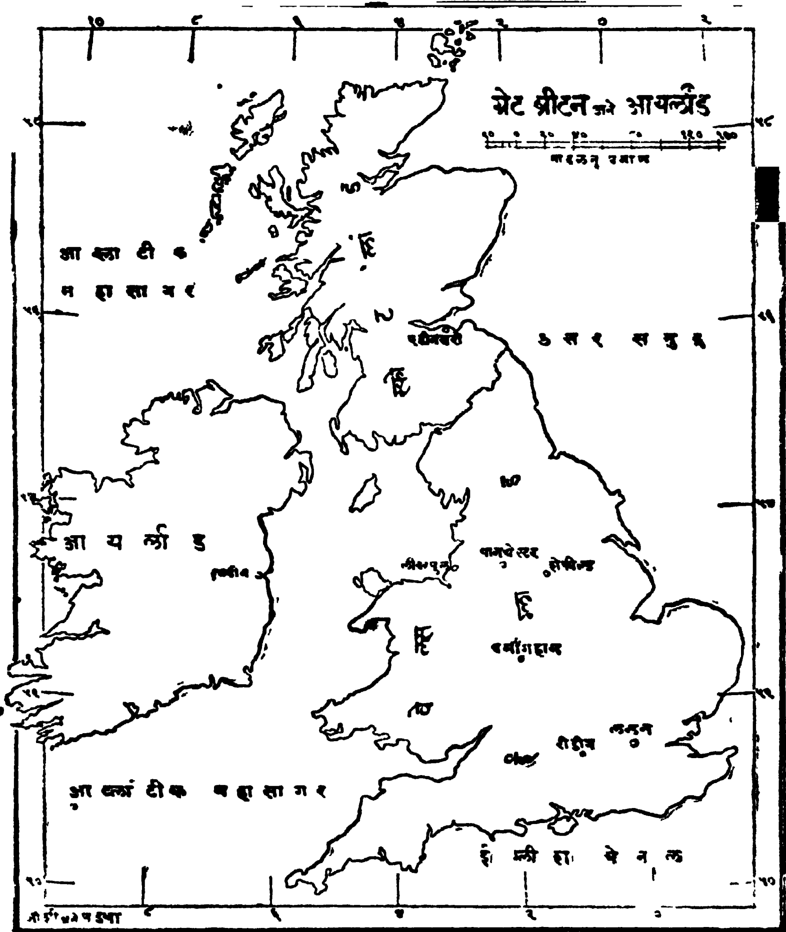
પોર્તુગલ પાસેનો સ્પેન દેશ છે. ત્યા કેસરના વાવેતર થાય છે, અને અહિ પુષ્કળ આવે છે કાશ્મીરમા થતુ થોડુ ઘણુ કેસર સ્પેનના કેસરની સાથે હરિફાઇમા ટકી શકતુ નથી

વલન્દાઓ આવ્યા હતા તે હોલંડ દેશના રહીશ, તથા ડચ લોકો ડેનમાર્કના રહીશ છે ઉપર જણાવેલા તમામ દેશથી બનેલો જે ખડ તે યુરોપખડ છે તેનો નકશો આપ્યો છે તે જુઓ થોડા ઘણા દેશના નામ લખ્યા છે, બીજાના મોટા નકશામાથી જોઇ તમે તમારી ચોપડીમા લખો લેજો

પ્રકરણ ૨૬ મુ.

ગ્રેટબ્રિટન અને આયર્લાંડ.

યુરોપના નકશામા જુઓ ઉત્તર-પશ્ચિમ ખુણે નાના બે બેટો છે એક જે મોટો છે તે ગ્રેટ બ્રિટન છે અને બીજો નાનો છે તે આયર્લાંડ છે એ બન્નેનો મોટો નકશો ૯૭ મે પાને છે તે જુઓ આ બન્ને અગ્રેજ સરકારના મુલક છે, પણ તેટલામા બધા મળી ચાર દેશ છે આયર્લાંડ તે એક જુદોજ બેટ છે. તે હમેશ લીલોજ રહે છે. ત્યા બટાટા પુષ્કળ થાય છે લોકનો મુખ્ય ખોરાક બટાટાજ છે બીજો બેટ રહ્યો તેના ત્રણ ભાગ છે ઉત્તર તરફનો ડુગરી પ્રદેશ તે સ્કોટલન્ડ છે. દક્ષિણના ભાગમા પાછા બે દેશ છે, ઇંગ્લન્ડ અને વેલ્સ આ ચારે દેશનો મુલક તે અગ્રેજ સરકારનુ વતન-જેને વિલાયત કહે છે તે ત્યાંનો રાજ્યવહિવટ પાર્લામેન્ટ અને રાજા બન્ને મળી ચલાવે છે. લોકોની ઇચ્છાઓ જણા-

ग्रेट ब्रीटन अने आयर्लॅंड
आटलांटीक महासागर
उत्तर समुद्र
आयर्लॅंड
लीवरपूल
मान्चेस्टर
बर्मींगहाम
लन्डन
रीडींग
आटलांटीक महासागर
इंग्लीश चेनल

ચનારી પાર્લામેન્ટ નામની સભા છે આ સભામાના મેમ્બરોમાંથી કેટલાકને લોકો પસંદ કરી ચુટી કાઢે છે. તેની સલાહ પ્રમાણે રાજ્યકાજ ચાલે છે તે વિષેની વિગત તો તમે ઇતિહાસ શીખશો ત્યારે જાણશો.

આ દેશના લોકો કેવા હિમ્મતવાળા, કેવા ટેકીલા, કેવા બાહોશ અને કેવા ચાલાક છે, તે તો જેણે અગ્રેજોને જોયા હશે તે એકદમ જાણી શકશે હુન્નર-કારીગરીમા અને કલા કૌશલ્યમા તે અત્યારે ઉચામા ઉચી પ્રજા ગણાય છે. મુઠીભર લોકો અને વેતભર મુલક હોવા છતા તે દુનિયાના છઠ્ઠા ભાગ પર રાજ્ય ચલાવે છે આવી સમર્થ પ્રજા સાથે આપણો સબધ જોડાયો છે, તે ખાતર પ્રભુનો આપણે ઉપકાર માનવો જોઈએ

તે દેશના મોટા શહેરોમા લડન આખી દુનિયામા પહેલા નબરનુ શહેર છે. પચીશ લાખ માણસની તેમા વસ્તી છે રાજધાનીનુ શહેર છે, ને તે ઇગ્લાડમા છે. સ્કૉટલેન્ડનુ એડિનબરો પણ એક સુદર શહેર છે તે ઉપરાત તમારે જાણવા જેવા **લીવરપુલ** અને **માનચેસ્ટર** જ્યા સુતરની મીલો છે તે, **બર્મિગહામ** અને **શેફિલ્ડ** જ્યા લોઢાનો સામાન બને છે તે છે બીસ્કીટ **રીડીંગ**ના બહુ વખણાય છે તમે જે અગ્રેજી માલ વાપરતા હશો તે બધા ઉપર જે ગામમા તે બનેલો હશે તેનુ નામ હશે કપડાના તાકા ઉપર, ચપ્પુ, છરી, વગેરેના ફળ ઉપર, તથા છત્રી ઘડીઆળ બધા ઉપર નામ હોય છે તે વાંચવાથી તે ક્યા બન્યો છે તે તમે જાણી શકશો •

અંગ્રેજોની આ સ્થિતિ લાવનાર મુખ્ય કેળવણી છે વાચતા લખતા નહિ આવડતુ હોય એવુ ભાગ્યેજ કોઇ માણસ ત્યા માલમ પડશે. પુસ્તકો અસખ્ય છપાય છે અને વર્તમાનપત્રો પણ ઘણા છે એક નાના જેવા ગામમા પણ એકાદ બે રોજીદા પત્ર હોય છે ! આપણી તરફ તો મુબઇમા રોજીદા પત્રો છે એકાદ બે બીજા છે ખરા, પણ તે મુકાબલે કેટલા બધા ઓછા કહેવાય ! આમ હોવાનુ કારણ એ કે આપણી તરફ ભણેલા બહુ થોડા એટલે વાચનારા પણ થોડા ઇગ્લાડમા તો દરેક જણ ભણેલો છે ગામડે ગામડે નિશાળ છે કોલેજ અને યુનિવર્સિટિ પણ ઘણી છે વિદ્યામા બહુ આગળ વધેલો હોઇ ઉચુ સ્થાન ભોગવે એ દેખીતુજ છે

અંગ્રેજોની બીજી ખુબી તેમનુ દેશાભિમાન છે પોતાના દેશને માટે ગમે તેવો ભોગ આપવા તેઓ હમેશા તત્પર રહે છે. માનસિક દૃઢતા અને શારીરિક શક્તિ સાથે દેશાભિમાન ભળવાથી, તે લોકો દુનિયાના બીજા લોકો કરતા આગળ પડતા રહે એ સ્વાભાવિકજ છે.

તેમનુ ખાસ બળ નૌકાસૈન્યમા છે અંગ્રેજોના જેવો દરિયાઇ કાફલો બીજી કોઈપણ પ્રજા પાસે નથી

હુન્નર કારીગરીમા શ્રેષ્ઠ હોવાથી ત્યાની જાહોજલાલીની તો વાતજ શી કરવી! ઇગ્લંડના નાના નાના ગામડાના ઝુપડા જુઓ તો પણ તે આપણા બંગલાઓને શરમાવે તેવા સ્વચ્છ સુઘડ અને સગવડવાળા હોય છે. વીજળીની રોશની તો ઠેકઠેકાણે દાખલ થઇ ગઇ છે વિશાલ સુદર રસ્તાઓ, રસ્તાની બન્ને બાજુએ ઝાડ વેલાની લીલોતરી, તથા ઝાડ પાનના ભરાવ, બગલે બગલે બગીચા અને મકાને મકાને સર્વ જાતની સગવડ છે! આવા આવા સાધનો અને સૌન્દર્યથી ઇંગ્લંડ ખરેખર જોવા લાયક દેશ બની રહ્યો છે

ઇગ્લડના હવાપાણી, ત્યાના સૂર્યોદય અને સૂર્યાસ્ત, તથા ઋતુઓ વિષે જરા જાણવુ જોઇએ ત્યા ઋતુઓના ફેરફાર બહુ દેખાઇ આવે-લાગી આવે-તેવા થાય છે શિઆળામા હિમ પડે-એવો કે નદીઓ પણ ઠરી જાય! ઝાડના પાન વગેરે બળી જાય! અને હવા પણ ઘણીજ ઠડી રહે! શિયાળામા સૂરજ મોડો ઉગે છે તે એટલો બધો મોડો કે મધ્ય શિયાળામા જ્યારે ટુકામા ટુકા દિવસ હોય ત્યારે તો નવ-દશ વાગે સૂરજ ઉગે! અને તે ઋતુમા આથમી પણ ઝટ જાય. સાજના ચારેક વાગે ત્યા આથમી જાય! આથી ઉલટુ ઉનાળામા બહુ વહેલો ઉગે. સવારના પહોરમા ચાર વાગે સૂરજ ઉગે અને રાતના આઠ સાડા આઠ વાગે આથમે! શિયાળામા લોકોને સવારે દીવાબત્તીથી કામ કરવુ પડે! નિશાળોમા પણ દીવાબત્તીથીજ કામ ચાલે! અને ઉનાળામા સૂરજ હોય ત્યાં તો સુવાનુ!

ત્યા હવા નિયમિત રહેતી નથી એક વાગે સૂરજ સ્વચ્છ દેખાતો હોય-આકાશ ચોખ્ખુ હોય, અને દોઢ વાગે તો એકદમ વાદળા ચઢી

આવી એકાદ ઝાપટુ નાખી જાય! આપણે જેમ ચોમાસાની એકજ ઋતુ છે, તેમ ત્યા નથી ત્યા તો માત્ર ઉનાળાના બેએક માસ વરસાદ થોડો રહે છે, બાકી તો આખુ વરસ ધુમસ, ઝાકળ, કરા અને વરસાદ એવુ એવુ પડયાજ કરે! પરતુ વરસાદ આખા વરસમાં થઇને કાઇ બહુ પડતો નથી બધો મળી દર વરસે ૨૦-૩૦ ઇંચ જેટલો લગભગ પડે છે ત્યાની ઋતુ અને હવા આટલી બધી અનિયમિત હોવા છતા ત્યાના લોકો કેટલા બધા નિયમિત છે!

હવા ઠડી અને ઉત્તેજક હોઇ લોકો શરીરે મજબુત અને મનના પણ મક્કમ અને ચોકસ છે

પ્રકરણ ૨૭ મું.

હિન્દુસ્થાનનો દુનિયાં સાથેનો સબધ.

પૃથ્વીના નકશામા જુઓ. હિન્દુસ્થાન કેવો નાનો દેખાય છે! પણ તે ઘણા જુના વખતથી નામાકિત થયેલો દેશ છે એક વખત એવો હતો કે હિન્દની દોલત એ તો તવગરમા તવગર સ્થિતિ જણાવવી હોય ત્યારે ઉપમા તરીકે વપરાતી' દુનિયાના બીજા લોકો જ્યારે ઉઘાડા ફરતા કે છાલ પાદડાથી પોતાનુ શરીર ઢાકતા અને જગલી પશુઓ પેઠે રહેતા ત્યારે હિન્દુસ્થાન દેશ સુધારાની ટોચ ઉપર હતો' હાલ પણ તે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમા અમૂલ રત્ન ગણાય છે!

હિન્દુસ્થાન દેશ ઇગ્લાડ અને વેલ્સથી પાત્રીસગણો મોટો છે અને યુરોપ ખડમાથી રૂશીયા બાદ કરીએ તો હિન્દુસ્થાન બાકીના લગભગ આખા ખડના જેવડો થવા જાય!

આગળના વખતમા પણ યુરોપખડ સાથે તેનો સંબંધ હતો, એમ નકીપણે કહી શકાય છે હાલના વખતમા તો તે આખી દુનિયા સાથે એક કે બીજી રીતે જોડાયો છે. હિન્દુસ્થાનના સાહસિક વેપારીઓ આખી પૃથ્વી પર પથરાઇ ગયા છે આફ્રિકામા, અમેરિકાના, કાનડામા, ઑસ્ટ્રેલિયામા, અને ન્યુ ઝીલાડમા વગેરે દૂર દૂર પહોચી ગયા છે ફ્રાન્સમા

અને ઇંગ્લાંડમાં તો કેટલાક ઘર કરીને રહ્યા છે આવી રીતે હીન્દીઓ અને હિન્દુસ્થાન આખી પૃથ્વી સાથે સબંધ ધરાવે છે

હાલના વખતમા હિન્દુસ્થાન અને તેના લોકો બહુ માન પામતા નથી માન હમેશા વિદ્યાને અને જ્ઞાનને મળે છે; શારીરિક બળ પણ જોઇએ, પરંતુ વિદ્યાબળ અને કળા કૌશલ્યની પણ બહુજ જરૂર છે. હમણાના હિન્દીઓમાં વિદ્યાનુ બળ નથી અને કળાકૌશલ્યનુ નામ પણ નથી, એટલે તેઓ કયાય પણ માન પ્રતિષ્ઠા મેળવી શકે તેવુ રહ્યુ નથી જોકે હિન્દના કોઇ કોઇ પુત્રો આજ પણ આગળ પડતા છે અને નવી શોધોમા પણ બગાળાના દાકતર બોઝ જેવા અને સાહિત્યમા કવિ શિરોમણિ રવીન્દ્રનાથ ટાગોર જેવા નીકળી આવે છે પણ તેવા અમુક અમુક નરવીર બાદ કરીએ તો હિન્દીઓ સામાન્ય રીતે બહુ પાછળ પડેલા જ દેખાશે. વેપારમા આગળ વધે છે ખરા, અને રહેણીની રીતભાત સાધારણ રીતે કરકસરવાળી હોવાથી થોડે પૈસે નિભાવી શકે છે, એટલે ઉતરતી પકિતના કામકાજ માટે હિન્દીઓની માગણી પણ થાય છે. ખેતીમા હિન્દુસ્થાન હજુ સારી ઉપજ બતાવી શકે છે યોગ્ય ખાતર અને બીજા સાધનોથી ખેતીમા પણ ઘણો સુધારો થાય તેવુ તો છે, તો પણ જો ઇશ્વરકૃપા હોય અને વરસાદ સારો થાય તો તો હિન્દુસ્થનને ખોરાકીનો બહુ વાધો પડે નહિ તેવી સ્થિતિ છે. બાકી ખેતીની સીધી ઉપજ સિવાય બીજા એક પણ વિષયમા હિન્દુસ્થાન કાઇ પણ કરી શકતો નથી એમ કહીએ તો ચાલે તેવુ છે વિદ્યા, કળા, અને હુન્નર એટલા બધા ઓછા છે કે માચી અને દરજીથી ગાડી દરેકે દરેક ધધા માટે હિન્દુસ્થાનને પરદેશ પરજ આધાર રાખવો પડે છે, અને તેથી જુદા જુદા દેશોમા બનતી સારી સારી ચીજો મગાવવાને લીધે પણ હિન્દુસ્થાનનો સબધ આખી દુનિયા સાથે છે દુનિયામાના જુદા જુદા દેશ સાથે કેવો કેવા સબધ છે તેની વિગત તો તમે આગળ ભણશો ત્યારે શીખશો અત્યારને માટે તો ઉપર કહી તેટલીજ હકીકત પૂરતી છે

પ્રકરણ ૨૮ મું.

નકશો કેમ વાંચવો.

અક્ષાંશ અને રેખાંશ એ શું છે એ તો તમને શીખવવામા આવ્યુ છે. ભૂમધ્યરેખાથી ઉત્તર દક્ષિણ કલ્પેલી રેખાઓને અક્ષાશ અને એક નિશ્ચિત બિંદુથી પૂર્વ પશ્ચિમ કલ્પેલી રેખાઓ તે રેખાંશ કહેવાય. તે લીટીઓ નકશામાં વાંક પડતી, ગોળાણ પડતી, કેમ કાઢે છે, તે તમે સમજો છો? તે સમજવુ બહુ સહેલુ છે. પૃથ્વી ગોળ છે એ તો તમને કહ્યુ છે ગોળ દડા પર ફરતી લીટીઓ કાઢો અને તેને જરા દૂર રાખી જુઓ. દડાના ચિત્રમાં તે લીટીઓ પાડેલી હશે તો તદ્દન સીધી પાડીએ તો ચાલે? ના. દડાના પરીઘને મળવા જતા તે લીટીઓ પેટાળામા દૂર દૂર રહેશે અને પરીઘ પાસે નજીક નજીક આવશે, એટલે અવશ્યે તે વાંક પડતી–ગોળજ– કાઢવી પડશે [૧]

તે બધી લીટીઓ સરખે અંતરે કઢાય છે. ભૂમધ્યરેખા એ પૃથ્વીની બરાબર વચમા છે, અને ત્યાંથી એક બાજુ ઉત્તર તરફ ૯૦ ભાગ અને દક્ષિણ તરફ ૯૦ ભાગ, તથા બીજી બાજુએ પણ એ પ્રમાણે ૯૦-૯૦ ભાગ કરે છે એમ બધા મળી ૩૬૦ ભાગ થાય છે. તે દરેક ભાગને અંશ કહે છે એ તો તમે આગળ જાણ્યુ છે આખી પૃથ્વીનો ઘેરાવ આશરે ૨૫૧૩૩ માઇલ છે. એટલે હવે તમે સાદા ભાગાકારથી કહી શકશો કે એક અંશમા આશરે ૬૯ માઇલનો સમાવેશ થાય છે. આ પ્રમાણે જાણવાથી એક બીજી વાત આપણે એ જાણી શકીએ છીએ કે અંશના જ્ઞાનથી આપણે ગામ–ગામનુ અંતર તથા પ્રદેશનો વિસ્તાર જાણી શકીએ. કરાચી ૨૫ અક્ષાંશ પર છે અને શિકારપુર ૨૮ અક્ષાંશ પર છે. એક અક્ષાંશમા આશરે ૬૯ માઇલ આવે છે, તો ત્રણ અક્ષાંશમા લગભગ ૨૦૭ માઇલ થયા. એટલે કરાચીથી શિકારપુર લગભગ ૨૦૭ માઈલ દૂર છે, એમ આપણે એકદમ કહી શકીશુ તેજ પ્રમાણે રેખાંશનુ સમજવુ [૨]

---

[૧] શિક્ષકે આ વાત પ્રત્યક્ષ રીતે તેનો પ્રયોગ કરી, છોકરાઓને બરાબર સમજાવવુ

[૨] શિક્ષકે અક્ષાંશ અને રેખાંશના કેટલાક મનોયત્ન આપી આ હકીકત વારવાર ઠસાવવી

અક્ષાંશ રેખાંશથી ત્યારે આપણે અંતર જાણી શકીએ છીએ. તેમજ તે બન્નેથી બીજી પણ કેટલીક હકીકત જાણી શકાય છે. આ તમે આગળ ઉપર શીખશો.

નકશો વાચવામા, સમજવામા અને કાઢવામા અક્ષાંશ રેખાંશનું જ્ઞાન જરૂરનુ છે તે જ્ઞાન નકશા પરથી મેળવી પાકુ કરવું જોઇએ. નકશો જોતા જ જે દેશનો તે નકશો હોય તે સબધે થોડી ઘણી વિગત આપણે સમજી ન શકીએ તો પછી નકશાઓ નકામાજ ગણાય.

નકશા પરથી દેશ સબધે જ્ઞાન મેળવતા, અને દેશની હકીકત પરથી તેનો નકશો ચીતરતા જયારે આવડે ત્યારે જ ભૂગોળનુ જ્ઞાન બરાબરા મળ્યું છે એમ કહી શકાય, એ વાત બધા છોકરાએ ધ્યાનમા રાખવી.

પ્રકરણ ૨૯ મું.

પૃથ્વીની ગતિ.

છોકરાઓ, સૂરજ હમેશા ઉગે છે અને આથમે છે, તેથી દિવસ અને રાત થાય છે એ તો તમે જાણો છો ને? પણ તેવુ શાથી થાય છે તે કહેશો? સૂરજ ઉગે છે ને આથમે છે એમ કહીએ છીએ તેથી સૂરજ ફરે છે, એમ તમે સમજતા હશો, પણ તેમ નથી. ખરી વાત તો એ છે કે પૃથ્વી જ ફરે છે સૂરજ તો સ્થિર ને સ્થિર જ છે, પણ જેમ ભમરડો તેની ધાર ઉપર ફરે છે, તેમજ પૃથ્વી પણ ધરી ઉપર ફરે છે. પૃથ્વીને કઇ ખરી ધરી નથી, પણ અમુક એક બિન્દુ એકજ જગાએ રહી ચક્કર ચક્કર ફરે છે, અને તેની સાથે આખી પૃથ્વી પણ ફરે છે તે જે કલ્પિત બિન્દુ ધાર્યું, ત્યાથી પૃથ્વીની આરપાર જતી એક લીટી કલ્પો તે લીટી તે પૃથ્વીની ધરી કહેવાય છે. તે ધરીની આસપાસ પૃથ્વી ચક્કર ચક્કર ફરે છે. એક દીવો રાખી તેનાથી થોડે છેટે તમે ફુદડી ફરશો તો શુ થશે! થોડો વખત તમે દીવો દેખશો અને થોડો વખત દીવો નહિ દેખો પૃથ્વીનુ પણ તેમજ થાય છે ફરતા ફરતાં પૃથ્વીનો થોડો ભાગ સૂરજ તરફ આવે છે, ત્યારે આપણે સૂરજને

દેખીએ છીએ અને તેટલો વખત દિવસનો ગણાય છે, અને થોડો વખત આપણો વાસો સૂરજ તરફ થઇ જાય છે એટલે આપણે તેને દેખતા નથી, ત્યારે રાત પડી કહીએ છીએ

સૂરજ સ્થિર છે અને પૃથ્વી ફરેછે એ વાત તમને બહુ નવાઇ જેવી લાગશે, પણ તે ખરી છે, એટલુજ હમણા સમજો, મોટા થશો ત્યારે તમે તેના પુરાવા સમજી શકશો હમણા પણ એટલુ તો સમજી શકશો કે કોઈ વાર આપણે ફરતા હોઇએ, અને સામેની વસ્તુ સ્થિર હોય, તોપણ આપણને ઉંધુ દેખાય છે. આગગાડી દોડતી હોય ત્યારે બહાર છેટે જુઓ તો ઝાડ અને છેટેની જમીન તમને ગોળ ફરતી દેખાશે વળી આગગાડીમા બેઠા હશો, અને ત્યા પડખે બીજી ગાડી ઉભી હશે ત્યારે ઘણી વાર આપણી ગાડી ચાલતી હોય, તોપણ કેમ જાણે બીજી ગાડી ચાલતી હોય એવુ તમને નથી લાગ્યુ ? આપણી ગાડીમાથી બહાર ડોકીયુ કરી બીજી કાંઈ સ્થિર વસ્તુ ધ્યાનમા લઇએ ત્યારેજ આપણી ભૂલ સુધરે છે. વહાણમા તો ઘણી વાર આવુ થાય છે ફરતા વાહનમા આપણે બેઠા હોઇએ, તોપણ સ્થિર વસ્તુ આપણને ફરતી જણાય છે, અને આપણે તો જાણે સ્થિર જ હોઇએ એવુ ભાન થાય છે. પૃથ્વીની ગતિ વિષે પણ તેવુજ થાય છે. પૃથ્વી ચકકર ચકકર ફરે છે. તેનો એક ફેરો કેટલા વખતમા પૂરો થતો હશે તે કહી શકશો ? સૂરજને આપણે સવારમા પહેલ વહેલો જોઇએ, ત્યાર પછી પાછો બીજી વાર તેજ સૂરજ ત્યાજ પહેલ વહેલો કેટલા કલાકે જોઇએ છીએ ? ચોવીસ કલાકે, ખરૂ ? ત્યારે તેટલો વખત પૃથ્વીને એક ફેરો ફરતા થાય છે. પૃથ્વી ચક્કર ચક્કર ધરી ઉપર ચોવીશ કલાકમા એક વાર ફરે છે. અને તે પશ્ચિમથી પૂર્વ તરફ ફરે છે

દિવસ અને રાત થવાનુ કારણ તમે સમજયા, પણ શિયાળો ઉનાળો કેમ થાય છે એ જાણો છો ? શિયાળામા ટાઢ વધારે અને ઉનાળામા ગરમી વધારે હોય છે ગરમી વધારે કયારે લાગે ? ચુલાની પાસે હો ત્યારે કે દૂર હો ત્યારે ? અલબત, પાસે હો ત્યારે જ પૃથ્વીનુ પણ તેમજ છે પૃથ્વીને ગરમી આપનાર કોણ છે તે જાણો છો ? સૂરજ, એટલે પૃથ્વી જયારે સૂરજની પાસે હોય છે, ત્યારે ગરમી વધારે

લાગે છે અને તેથી ઉનાળો થાય છે, અને જ્યારે સૂરજથી દૂર હોય છે, ત્યારે ગરમી ઓછી લાગે છે, એટલે શિયાળો થય છે.

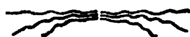
પણ આમ દૂર, નજીક કોણ આવતુ હશે? સૂરજ તો સ્થિરજ છે અને ફરતો નથી એ તો કહ્યુ છે દૂર, નજીક પણ જનારી પૃથ્વી જ છે. પૃથ્વી જેમ પોતાની ધરી ઉપર ફરે છે, તેમજ સૂરજની આસપાસ પણ ફરે છે. તમે જેમ ફુદડી ફરતા ફરતા દીવાની આસપાસ ગોળ કુંડાળુ ફરો તેમ તમે તેમ કરતા હો ત્યારે બેવડુ કામ કરો છો ખરૂ? એક ફુદડી ફરો છો અને બીજુ દીવાની આસપાસ પણ ફરો છો. પૃથ્વી પણ તેમજ ફુદડી ફરે છે, અને સૂરજની આસપાસ પણ ફરે છે. ફુદડી ફરતા ચોવીસ કલાક થાય છે, પણ સૂરજની આસપાસ ફરતા કેટલો વખત થતો હશે, કહી શકશો? જેમ એક સવારે સૂરજ દેખાય ત્યારથી બીજી સવારે દેખાય તેટલો વખત પૃથ્વીની ફુદડીનો છે, તેમ શિયાળાની શરૂઆત થાય ત્યારથી પાછી બીજી વાર શિયાળાની શરૂઆત થાય ત્યા સુધીનો વખત તે સૂરજની આસપાસના એક ફેરાનો વખત છે તે કેટલો વખત કહેવાય? એક વરસ ખરૂ? યાદ રાખો ત્યારે કે પૃથ્વીને બે ગતિ છે એક તો ધરી પર ચક્કર ચક્કર ફરે તે, અને બીજી સૂરજની આસપાસ ફરે છે તે. પહેલી ગતિથી દિવસ અને રાત થાય છે, અને દિવસ એટલે દિનમા તે પોતાનો એક ફેરો પૂરો કરે છે, માટે તેને દૈનિક ગતિ કહે છે. બીજી ગતિથી ઋતુઓ બદલાય છે, અને સૂરજની આસપાસ એક ફેરો ફરતા એક વરસ થાય છે, તેથી તેને વાર્ષિક ગતિ કહે છે

અનુક્રમણિકા.

નકશાની અનુક્રમણિકા.

આ પુસ્તક તથા નીચેનાં બીજા પુસ્તકો બુકસેલર બેચર મેઘજીની દુકાનથી મળશે

ગંગાશંકર મણિશંકર વૈશ્નવ કૃત—

૧	ગૃહ વ્યવસ્થા અને આરોગ્યવિદ્યા ૨ જી આવૃત્તિ ટેક્સ્ટ બુક તરીકે મંજુર	૦-૧૨-૦
૨	બાળસ્વભાવ. ઇનામ લાઇબ્રેરી માટે મંજુર .	૦- ૮-૦
૩	બાળવાર્તા „ „ „ ...	૦- ૩-૦
૪	સચિત્ર વાર્તા વિનોદ „ „ ...	૦- ૩-૦
૫	બારોટ અને શાહકૃત ગુજરાતનો વાર્તા રૂપ ઇતિહાસ. ટેક્સ્ટ બુક તરીકે મંજુર ...	૦- ૨-૦
૬	વ્યુત્પત્તિસાર—જેચંદ બેચર ઝવેરી કૃત. ઇનામ લાઇબ્રેરી માટે મંજુર .. .	૦- ૪-૦
૭	ઉપદેશ વચન—કૌશિકરામ વિઘ્નહરરામ મહેતા, વિદ્યાધિકારી, ભાવનગર, ગુજરાતી ધોરણ ૩-૪-૫-૬-૭ તથા ઇંગ્રેજી ધોરણ ૧-૨-૩ ના વિદ્યાર્થીઓ માટે ઉપદેશ. ચિત્રો સહિત	૦- ૨-૦
૮	સાદુ ડ્રોઇંગ ભા. ૧-૨-૩	૦- ૭-૦
૯	પદાર્થ પાઠ અને ડ્રોઇંગ. બાળ વર્ગથી તે પાંચમા ધોરણ સુધી	૦-૧૫-૦

આ સિવાય સ્કુલોમાં ચાલતાં ઇંગ્રેજી ગુજરાતી પુસ્તકો અમારે ત્યાંથી સારા કમીશનથી આપવામાં આવશે.

બુકસેલરઃ—ઠા. બેચર મેઘજી
પુરા બજાર—રાજકોટ.